

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Středisko iberoamerických studií**

Karel Hanuš

**Teorie závislosti v díle Andre Gundera Franka a Fernanda
Henrique Cardosa**

**Dependency theory in works of Andre Gunder Frank and Fernando
Henrique Cardoso**

Diplomová práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Opatrný, CSc.

Školní rok: 2010 - 2011

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje.

V Praze, 7. ledna 2011

.....

Podpis diplomanta

Poděkování:

Na tomto místě bych rád poděkoval za přínosné konzultace a pomoc při shánění odborné literatury, korekturách textu a zpracování bibliografických údajů jmenovitě Radku Bubnovi, Vladimíře Dvořákové, Soně Hanušové, Stanislavu Holubcovi, Markétě Křížové, Ondřeji Lánskému, Josefu Opatrnému a Jiřímu Šubrtovi, kteří každý svým dílem přispěli ke zdárnému dokončení této práce. Zvláštní poděkování bych chtěl vyslovit mé rodině za veškerou podporu, kterou mi v průběhu psaní této práce poskytovala. Konečně poděkování patří i všem ostatním, které jsem nezmínil, ale také mi byli nějakým způsobem nápomocni.

Abstrakt (česky)

Tato práce je věnována teorii závislosti v pojetí jejích dvou hlavních představitelů Andre Gundera Franka a Fernanda Henrique Cardosa. Metodologicky je založena na základním předpokladu sociologie vědění, že lidské myšlení (každodenní vědění i abstraktní teorie) je zásadně ovlivněno svým společensko-historickým kontextem. Z toho vyplývá nutnost kombinovat historický a sociologický přístup. Práce se soustředí nejprve na historické a teoretické předpoklady vzniku teorie závislosti (zejména teorie modernizace, marxismus a strukturalismus). Jádrem práce je zaměření na dílo Franka a Cardosa, na jejich intelektuální vývoj, metodologii jejich analýzy, pojetí závislosti a politické závěry, které z něj vyplývají. Následuje nástin politického vlivu teorie závislosti v podobě Frankova působení v roli poradce Salvadora Allenda a zejména Brazílie v době Cardosova prezidentství a přehled a zhodnocení velmi rozsáhlé a různorodé kritiky teorie závislosti. Závěr práce tvoří nástin situace teorie závislosti v současné době, jejího vlivu a aktuální relevance.

Abstract (English)

This work deals with dependency theory in conceptions of its two main exponents Andre Gunder Frank and Fernando Henrique Cardoso. Metodologically is it based on a basic hypothesis of sociology of knowledge that human thought (both everyday knowledge and abstract theories) is fundamentally determined by its social and historical context. It follows necessity combine a historical and sociological approach. At first, the work concentrates on historical and theoretical conditions of emergence of dependency theory (especially modernization theory, Marxism and structuralism). A core of the work is focused on writings of Frank and Cardoso, their intelectual trajectory, metodology of analysis, concept of dependency and its political implications. Hereupon follows a sketch of political influence of dependency theory in a form of Frank's activity as an advisor of Salvador Allende and particularly of Brasil at a time of Cardoso's presidency and a survey of a vast and wide-ranging critics of dependency theory. Final part of the work is comprised by a sketch of contemporary position of dependency theory, its influence and actual relevance.

Obsah

Úvod	7
1. Historické a teoretické kořeny teorie závislosti	10
1.1 Teorie modernizace	11
1.2 Marxismus	18
1.3 Strukturalismus	24
2. Fernando Henrique Cardoso	31
2.1 Intelektuální vývoj	31
2.2 Metodologie	37
2.3 Pojetí závislosti	40
2.4 Politické implikace Cardosoova pojetí závislosti	50
3. Andre Gunder Frank	53
3.1 Intelektuální vývoj	53
3.2 Metodologie	59
3.3 Pojetí závislosti	61
3.4 Politické implikace Frankova pojetí závislosti	69
4. Teorie závislosti a praktická politika	72
4.1 Andre Gunder Frank a vláda Lidové jednoty v Chile v letech 1970-73	72
4.2 Politická dráha Fernanda Henrique Cardosa a reformy v letech 1994-2002	74
5. Kritika teorie závislosti	87
5.1 Metodologická kritika	87
5.2 Konceptuální kritika	91
5.3 Empirická kritika	93
5.4 Marxistická kritika	97
5.5 Feministická kritika	101
5.6 Socialismus jako řešení závislosti?	103
6. Teorie závislosti a současnost	106
6.1 Frankův a Cardosoův pozdější intelektuální vývoj	106
6.2 Vliv teorie závislosti	108
6.3 Současná relevance teorie závislosti	113
Závěr	117
Bibliografie	119

Úvod

Tato práce je věnována problematice teorie závislosti v díle jejích nejvýznamnějších představitelů Fernanda Henrique Cardosa a Andre Gundera Franka. Tento proud vznikl na konci šedesátých let jako důsledek rozporu mezi předpoklady dominantních teorií rozvoje a skutečným vývojem latinskoamerických zemí. Teorie závislosti vycházela z předpokladu, že příčina zaostalosti zemí Třetího světa spočívá ve vnitřně nerovné struktuře světové kapitalistické ekonomiky a z ní plynoucí závislosti na vyspělých zemích centra. Jejím charakteristickým rysem je interdisciplinární přístup, ve kterém uplatňuje kombinaci sociologického, ekonomického, politického a historického přístupu k objektu zkoumání, a současně obsahuje silný sociálně kritický moment. Teorie závislosti okamžitě po svém vzniku získala mimořádný ohlas a stala se předmětem intenzivních debat, které překročily hranice latinskoamerické akademické obce jak směrem k širší zainteresované veřejnosti, tak na ostatní kontinenty, zejména pak do Spojených států amerických a do Afriky. Výrazně tak ovlivnila jednu generaci latinskoamerických intelektuálů i představitelů rozvojových studií v USA a inspirovala celou řadu badatelů k výzkumu z odlišné perspektivy. Ačkoli v průběhu osmdesátých její vliv citelně poklesl, někteří autoři z jejích východisek v modifikované podobě vycházejí nadále, jiní v ní našli inspiraci pro rozvoj vlastních teoretických přístupů. Z těchto důvodů má i v dnešní době význam zkoumat teorii závislosti nejen jako součást dějin myšlení, nýbrž také jako prostředek k porozumění společenským vědám i společnosti v Latinské Americe a současně tak nepřímo nahlédnout z odlišné perspektivy i na svět globálního Severu.

Ve světě existuje celá řada pracovišť, které se věnují problematice rozvoje a v jejím rámci teorii závislosti, a nepřehledné množství sekundární literatury v několika světových jazycích, ze které je možné čerpat při výzkumu tohoto tématu, takže rozpracovanost tématu v odborné literatuře je poměrně vysoká. V českém prostředí byl nicméně z velké části z mimovědeckých důvodů ohlas teorie závislosti poněkud sporadický, informace o jednotlivých pojetích a dílčích aspektech velmi kusé a neúplné (první překlad se objevil až v roce 2007), takže jakýkoli pokus o systematičtější a komplexnější zpracování tématu v české odborné literatuře

zcela chybí. Jedním z cílů této práce tak je přispět alespoň malým dílem k zaplnění této mezery.

Výklad a rozbor teorie závislosti jsou metodologicky založeny na základním předpokladu sociologie vědění, že lidské myšlení (každodenní vědění i abstraktní teorie) je zásadně ovlivněno konkrétní společensko-historickou situovaností daného aktéra. Z toho vyplývá nutnost interpretovat teorii závislosti (stejně jako ostatní teoretické směry) nejen ve vztahu předchozím intelektuálním tradicím, ale i k dobovému společenskému, politickému a ekonomickému vývoji, nikoli tedy pouze jako výsledek abstraktního pohybu idejí. Z metodologického hlediska se tudíž jedná o práci teoreticko-historickou, ve které se uplatňují současně historické i sociologické postupy. Struktura práce je koncipována tak, aby respektovala chronologii historického vývoje a zároveň umožňovala postihnout analyticky podstatné momenty.

První kapitola pojednává o historických a teoretických předpokladech vzniku teorie závislosti, která se zrodila ve specifickém společensko-politickém klimatu Latinské Ameriky šedesátých let v opozici vůči teorii modernizace a v návaznosti na strukturalismus, teorie imperialismu a neortodoxní marxismus. Krize těchto proudů následně vytvořila podmínky pro její vznik. Další dvě kapitoly jsou věnovány zakladatelům a hlavním představitelům teorie závislosti Fernando Henrique Cardosovi a Andre Gunder Frankovi. V centru pozornosti stojí jejich životní dráha a intelektuální vývoj do doby formulování svého pojetí teorie závislosti, metodologie jejich vědecké analýzy, základní teze a specifčnost jejich přístupu a konečně politické závěry, které z jejich teoretických úvah vyplývají. Ve čtvrté kapitole je podrobněji rozebrán vliv teorie závislosti na praktickou politiku s ohledem na angažovanost obou zkoumaných osobností. Krátce je zmíněno Frankovo působení v roli poradce vlády Lidové jednoty Salvadora Allenda, jejíž osud ovlivnil i jeho pozdější myšlenkový vývoj. Výraznější pozornost je věnována politické dráze Cardosa a charakteristice období jeho prezidentského mandátu. Pátá kapitola se zaměřuje na prezentaci základních argumentů kritiky teorie závislosti (v pojetí obou autorů) se zřetelem k jejich různorodosti a zahrnuje stručné zhodnocení oprávněnosti jednotlivých typů kritiky. Závěrečná šestá kapitola se soustředí na postavení a význam teorie závislosti v současné době, přičemž sleduje jednak pozdější

intelektuální vývoj obou autorů, jednak různé aspekty vlivu tohoto přístupu a jeho aktuální relevanci.

Cílem práce nebylo podat vyčerpávající popis díla Franka i Cardosa, tím méně teorie závislosti jako (vnitřně nehomogenního) celku, debat s ní souvisejících či jejího mnohostranného vlivu. Ambicí však nebylo ani vytvoření nové teoretické syntézy, která by završila a uzavřela dosavadní vývoj tohoto směru. Záměr byl podstatně skromnější: postihnout základní rysy teorie závislosti s ohledem na specifika přístupu jejích dvou hlavních představitelů, okolnosti jejího vzniku, vzestupu, pádu a současného stavu.

1. Historické a teoretické kořeny teorie závislosti

Teorie závislosti, podobně jako jiné společenskovední teorie, nevznikala jako výsledek abstraktního pohybu idejí, nýbrž byla produktem dobového nejen intelektuálního, ale i společenského a politického dění. V této kapitole je pozornost věnována třem proudům, které měly největší vliv na její utváření – teorie modernizace, marxismus a strukturalismus. Charakteristika těchto proudů se soustředí nejen na jejich teoretická východiska, ale i na společenský kontext jejich vzniku a působení a vlivu na praktickou politiku. Na rozdíl od teorií modernizace, geneticky spjatých se vzestupem amerických středních vrstev v prvních poválečných letech a počátkem studené války, a strukturalismu, spojeného především s osobností Raúla Prebische a s Ekonomickou komisí pro Latinskou Ameriku (španělsky CEPAL, anglicky ECLA) při Organizaci spojených národů, byl marxismus v šedesátých letech, kdy vznikla teorie závislosti, intelektuálním proudem s výrazně delší tradicí, bohatší vnitřní diferenciací, širším geografickým rozšířením i politickým vlivem, takže jeho výklad je na daném prostoru nutně méně komplexní a soustředí se pouze na vybrané relevantní charakteristiky. Vztah těchto tří směrů k teorii závislosti se značně liší. Zatímco modernizační teorie tvořily hlavní proud v rozvojových studiích, vůči němuž se představitelé ostatních proudů spíše kriticky vymezovali, z marxismu a ze strukturalismu získala teorie závislosti významnou část svých základních východisek a pojmového aparátu. Teorie modernizace a marxismus mají americké, resp. evropské kořeny (latinskoamerický marxismus, navzdory nesporné originalitě některých autorů, je především rozvojem či aplikací myšlenek přicházejících zvenčí), strukturalismus však můžeme považovat za jeden z prvních čistě latinskoamerických společenskovedních produktů a pravděpodobně za nejvýznamnější ekonomickou teorii zcela vytvořenou v rozvojových zemích. Období vzniku teorie závislosti se časově překrývá nejen s dramatickými společenskými a politickými událostmi šedesátých let, ale také s krizí teorie modernizace, strukturalismu i ortodoxního marxismu. Za těchto okolností rostla společenská poptávka po nových kritických přístupech a na akademické scéně se jim otevřel nový prostor. Jedním z nich se stala i teorie závislosti, jejíž klíčoví protagonisté pocházeli z řad významných strukturalistů a některých neortodoxních marxistů.

1.1 Teorie modernizace

Po skončení druhé světové války nastalo období zásadních mezinárodně politických změn. Spojené státy americké se jako jeden z vítězů ocitly na vrcholu své moci, jejich ekonomická produkce zdaleka převyšovala konkurenci válkou zdecimovaných evropských zemí a měly rozhodující vliv při formování poválečných mezinárodních hospodářských a politických institucí. Na druhé straně se díky vítězství ve druhé světové válce výrazně posílila pozice Sovětského svazu a ve východoevropských zemích a později i v Číně a na Kubě se ujala moci komunistická strana. Koloniální impéria evropských zemí se rozpadala pod tlakem národně osvobozeneckých hnutí a v nové geopolitické situaci zde USA i SSSR usilovaly o rozšíření svého vlivu. Soupeření se Sovětským svazem o sféry vlivu, zahrnující i soupeření odlišných ideologií a modelů společenského uspořádání, se stalo jedním z klíčových rysů americké zahraniční politiky nadcházející studené války, vyjádřeným již v Trumanově doktríně o zadržování komunismu. Vnitropolitická situace se vyznačovala téměř celospolečenským konsensem o tradičních hodnotách elit (tzv. WASP - bílých anglosaských protestantů), dominantní pozice ve světě byla vnímána jako potvrzení nadřazenosti amerického modelu, který tyto hodnoty ztělesňoval a zakládal tak národní identitu, a hlavní nebezpečí pro americkou společnost bylo spatřováno v šíření komunistických myšlenek.

Válečný vývoj výrazně poznamenal i oblast společenských věd. Řada významných autorů byla nucena emigrovat ze své vlasti v důsledku nástupu fašistických diktatur a později válečných událostí a jejich novým domovem se v mnoha případech staly USA. Centrum rozvoje sociální teorie se tak přesunulo z Evropy za do Spojených států, kde však do té doby převažovala orientace na empirické výzkumy a z nich odvozované dílčí teorie (např. chicagská škola v meziválečném období). Poválečný rozvoj vědy nicméně nabízel řadu příležitostí na nově vznikajících institucích, dotovaných jak z federálního rozpočtu, tak později i z tajných služeb a soukromých nadací. Na rozdíl od přírodních věd v čele s fyzikou, které získaly vysokou prestiž díky svým objevům, přispívajícím k vítězství ve druhé světové válce (radar, atomová bomba atd.), nebyl v očích politiků a veřejnosti přínos společenských věd na první pohled tak zřetelný, takže se jejich představitelé museli snažit zvýšit jejich společenský status. Cílem se tak stalo jednak prokázání praktické užitečnosti společenských

věd (projevující se v praxi využíváním jejich poznatků ve státních institucích, např. při formování zahraničně politické strategie), jednak přiblížení se standardu přírodních věd, znamenající příklon k pojetí „tvrdé vědy“, používání kvantitativních metod, vytváření souhrnných indexů atd. Společenskovědní produkce, včetně jejích teoretických konstrukcí (mezi nimiž dominoval strukturní funkcionalismus a teorie modernizace), byla prezentována jako zcela objektivní fakta, neovlivněná postoji a hodnotami badatelů, ani zájmy institucí, které jejich výzkum financovaly, zastřešovaly a pro jejichž užití byly nejednou vytvářeny. [Latham 2000: 46-53]

V tomto společenském a politickém kontextu se tedy zformovaly teorie modernizace, jejichž osudu je však podle Jeffrey C. Alexandera možné porozumět lépe, budeme-li je chápat nejen jako vědecký program, ale i jako ideologii, která je součástí obecnějšího diskursu. Úkolem každé teorie společenské změny je nejen analýza současného stavu, ale i jeho příčin v minulosti a možného vývoje v budoucnosti. To nelze činit zcela racionálním způsobem; vedle toho, co je známo, badatele ovlivňují jeho obavy a naděje, či kolektivně sdílené mýty. Úspěch dané teorie ovlivňuje schopnost vystihnout klíčovou myšlenku či problém, vedle poznávacího přínosu však často odráží ducha či specifickou náladu doby. (Alexander podle [Šubrt 1996: 190])

V případě teoretiků modernizace je sepjetí s „duchem doby“ zvlášť významné, protože ve svém díle prakticky nenavazovaly na předchozí tradici sociologického myšlení a tehdejší americká sociologie nedisponovala makroteorií, která by mohla vysvětlit historické změny, a to ani v případě vývoje americké společnosti. (Knöbel podle [Keller 2007: 19]) Ostatně samotní autoři popírají vlivy předchozího myšlení na své dílo, jemuž připisují naprostou objektivitu a v praxi tak naturalizují jeden konkrétní vzorec sociální změny. Ve skutečnosti lze identifikovat několik především mimovědeckých zdrojů inspirace. Za prvé se jedná o osvícensko-evolucionistické pojetí změny, které předpokládá přímočarý lineární vývoj směrem k jasně danému cíli – univerzálnímu pokroku. Dále dává nový smysl misionářsko-imperiální tradici vyjádřené v Manifest Destiny z poloviny devatenáctého století (právo USA rozšiřovat své území a šířit anglosaskou civilizaci, pokládanou za nadřazenou civilizaci hispánské). Konečně za třetí vytváří obměněnou verzi představy „evropského zázraku“, opírající se o ve své podstatě eurocentrický, resp. západocentrický předpoklad kulturní

odlišnosti jako příčiny převahy Evropy nad mimoevropskými civilizacemi, v aktualizované formě Západu v čele s USA nad zeměmi Třetího světa (do tohoto ideového proudu patří i Weberova teze o roli protestantské etiky při vzniku kapitalismu). V tomto pojetí se motorem rozvoje stagnujících tradičních společností v méně rozvinutých zemích stává přijetí progresivních hodnot a metod práce či organizace v minulosti v rámci koloniálního svazku s evropskou zemí, později pod vlivem „demonstračního efektu“ ze západních zemí a zvláště ze Spojených států. [Latham 2000: 59-67]

Řada modernizačních teoretiků byla ovlivněna, nebo přímo patřila mezi stoupence strukturního funkcionalismu Talcotta Parsonse, který se stal dominantním paradigmatem v americké sociologii padesátých a počátku šedesátých let. Někteří autoři ve svých pracích vycházeli z Parsonsova pojetí „vzorů proměnných“, vyjadřujících základní protiklady v orientaci, mezi kterými si musí jednající aktéři vždy vybrat (afektivita nebo afektivní neutralita, orientace na sebe nebo orientace na ostatní, partikularismus nebo univerzalismus, ocenění za připsaný status či podaný výkon, funkcionální specifická nebo difuznost). Na základě těchto protikladů lze zkonstruovat v zásadě statický model sociální struktury či koncepci tradiční a moderní společnosti. [Harrison 2005: 9-10] Od konce šedesátých let Parsons rozvíjí systematictěji své evolucionisticky orientované pojetí sociální změny, kterou chápe především jako nárůst vnitřní subsystémové diferenciaci směřující ke zvyšování schopnosti systémové adaptace, který klade vyšší nároky na integraci systému, aby mohla být udržena jeho rovnováha. Problematikou rozvojových zemí se Parsons ve svém díle příliš nezabýval, nicméně v jedné poznámce chápe jejich modernizaci jako přijetí inovace zvyšující schopnost adaptace, čímž se mají vyrovnat podmínky soutěžení s ostatními společnostmi uvnitř systému. [Parsons 1970: 49-52]

Podle Michaela E. Lathama měla strukturně funkcionalistická inspirace pro teorie modernizace tři významné důsledky. Za prvé je společnost chápána jako integrovaný systém, kde jsou provázané sociální, politické a ekonomické sektory společnosti, změna v jedné oblasti předpokládá odpovídající změny a přizpůsobení v ostatních. Za druhé, aplikace univerzální a komparativní analýzy opírající se o předpoklad, že všechny lidské bytosti mají stejný soubor potřeb, které musí sociální struktury naplňovat bez ohledu na historickou a geografickou variabilitu. Konečně za třetí, „vzorce proměnných“, kategorie vhodné spíše

k popisu statických společností, posloužily k řazení a klasifikaci společností na lineární škále historického „rozvoje“. [Latham 2000: 34]

Perspektiva modernizačních teorií vytvářela základní analytický rámec nejen v sociologii, ale i v dalších společenských vědách, nejvýrazněji v politické vědě či rozvojové ekonomii. Hlavní proud ekonomického myšlení po druhé světové válce byl silně ovlivněn teorií Johna Maynarda Keynesa, jehož recepty pomohly vyzvednout západní ekonomiky krize ve třicátých letech, a na několik desetiletí zastínil dříve dominantní liberalismus, neboť politice volného trhu byl připisován podíl zodpovědnosti za předchozí krizové období.

Několik styčných bodů s keynesiánstvím, ale v obecném rámci modernizační teorie, lze nalézt v díle Walta Whitmana Rostowa. Ve svém hlavním díle, zamýšleném jako konečné vypořádání se s marxismem, představuje teorii stádií hospodářského růstu. Podle Rostowa prochází každá společnost ve svém vývoji pěti stadii. Na počátku vývoje stojí široce pojatá tradiční společnost, pro kterou je charakteristický přednewtonovský přístup ke světu, nízká úroveň produktivity a dlouhodobý fatalismus (tj. přesvědčení o tom, že se rozsah možností lidí mezigeneračně v zásadě nemění). V následujícím období předběžných podmínek pro start se již v rámci tradiční společnosti objevují, i když ve velmi omezené míře, první aplikace vědeckých poznatků, banky, podnikatelé, průmyslové podniky, investice do infrastruktury, ocenění významu hospodářského pokroku a politicky nutnou podmínkou bylo téměř všude vytvoření centralizovaného národního státu. V klíčovém třetím stádiu „startu“, umožněném razantním nárůstem produktivity v zemědělství, dochází k přeměně sociální, politické a hospodářské struktury společnosti, převahu získávají síly hospodářského pokroku, narůstá objem a podíl investic, ekonomika vykazuje stálé tempo růstu. Stále rostoucí ekonomika s dynamicky proměňující se strukturou odvětví postupně začíná usilovat o vyspělost, tedy stadium charakterizované schopností ekonomiky překročit klíčová odvětví z období startu a aplikovat co možná nejvíce ze svých zdrojů a plodů moderní techniky. Po určité době nastává posun k výrobě spotřebních předmětů trvalé povahy a službám, tedy období vysoké hromadné spotřeby, jehož možným produktem je rozvinutý systém sociálního zabezpečení a symbolem laciný osobní automobil. Inovace (technické i kulturní) nezbytné pro nastartování ekonomiky podle Rostowa ve většině případů přicházejí zvenčí, nositelem změn nezbytným pro dosažení růstu jsou prorůstově orientované elity, které musí prolomit bariéry tradiční společnosti.

Komunismus je v tomto pojetí chápán jako nemoc přechodu mezi stadii, které lze předejít zdařilým nastartováním ekonomiky rozvíjející se země. Z toho vyplývají tři důsledky pro praktickou politiku ve vztahu těmto zemím: nezbytnost růstu produktivity v zemědělství, dostatečná míra zahraniční pomoci a klíčová role vzdělaných nekomunistických elit. [Rostow] Rostowova teorie získala i díky své jednoduchosti a přímočarosti ve své době značnou popularitu, zároveň se ale stala předmětem rozsáhlé kritiky. Vedle čistě ekonomických argumentů se kritika zaměřovala na problematičnost členění vývoje do jednotlivých stadií (příliš široké a nejasné vymezení tradiční společnosti, problematičnost určení fáze předběžných podmínek pro start jako samostatného stadia a obtížnost rozpoznání období startu v průběhu vývoje dané země, sporný předpoklad trvanlivosti růstu či vhodnosti aplikace těchto kategorií na současnost atd.) [Aron 1967: 30-32], z dnešního pohledu se navíc jako nerealistický ukazuje předpoklad ekologické udržitelnosti dosažení stadia hromadné spotřeby v celoplanetárním měřítku. Velká část argumentů kritiky směřovala dále proti základním předpokladům teorie stadií hospodářského růstu, které Rostow sdílel s ostatními teoretiky modernizace.

Ačkoli se práce jednotlivých autorů vycházely z perspektivy různých společenských vědních oborů, lišily se v preferenci více teoretického či více empirického přístupu a jejich argumentace v některých bodech odlišovala, základní rámec jejich výzkumu tvořil soubor více či méně uvědomovaných předpokladů. V jejich pojetí existovala ostrá dichotomie tradiční a moderní společnosti, jejichž koexistence se v podstatě vylučovala, snad s určitou výjimkou krátkého období přechodu z první do druhé. Analýza jednotlivých společností se soustředila především na vnitřní faktory, jako jsou hodnoty, tradice a kultura (a zvláště náboženství) dané společnosti. Nastartování rozvoje, čímž byl míněn zejména ekonomický růst, lze tedy docílit prostřednictvím šíření modernity z explicitně nespecifikovaného zbytku světa, což v praxi znamenalo především ze Spojených států. Nositelem žádoucích změn jsou promodernizačně orientované elity, které musí tvořit mobilní a pružné energické osobnosti s podnikatelským duchem. Ostatními aktéry se teorie modernizace nezabývají, implicitně se tak předpokládá, že se pasivně přizpůsobí rozvoji iniciovanému shora pokrokovými elitami, které je tak vyvedou ze sevření iracionalitou, tradicemi a askriptivní sociální strukturou. Modernizace společnosti je právě tak žádoucí jako nevyhnutelná a ve všech rozvojových

zemích směřuje v zásadě stejnou cestou jako ve vyspělých západních zemích. Teorie modernizace tak vychází z evolucionistického pojetí společnosti, zejména empirické studie se opírají o některé předpoklady antropologického difusionismu a v mnoha ohledech jsou inspirovány, či se přímo překrývají s Parsonsovým strukturním funkcionalismem. Představitelé tohoto směru, podobně jako teorie modernizace, odvodili své koncepty z analýz soudobé západní společnosti, aby je pak aplikovali víceméně mechanicky na společnosti Třetího světa, které chápou jako uzavřené systémy a překážky rozvoje hledají uvnitř jejich kultury a sociální struktury, aniž by brali v úvahu ostatní faktory. [Harrison 2005: 29-31]

Základní předpoklady teorie modernizace byly zpochybněny argumenty kritiky, která jim vytýkala nedostatek shody na obsahu pojmu modernizace, který v různých variantách zahrnoval soubor konkrétních sociálních procesů (industrializace, urbanizace, sekularizace, demokratizace atd.), v obecnější poloze funkcionální diferenciaci či generalizaci hodnot a norem, či v nejabstraktnější formě nárůst schopnosti systémové adaptace. Sporný je rovněž předpoklad interdependence, podle něhož vývoj v jednotlivých sektorech díky vzájemné závislosti probíhá paralelně. Ve skutečnosti změny v jednom sektoru (např. v ekonomice) nemusí být provázeny změnami v ostatních (např. demokratizace politiky), případně mohou mít takto vyvolané změny negativní důsledky. Kromě toho teoretici modernizace často pracují v zásadě se statickými modely tradiční a moderní společnosti a zaměřují se na popis žádoucích znaků modernity, aniž by zkoumali předpoklady a průběh vlastního přechodu z jednoho typu do druhého. Přitom etnocentricky zobecňují krátkou zkušenost americké poválečné prosperity na vrchol civilizačního vývoje. Zatímco pozitivní rysy modernizačních změn vykládají jako důsledek zdařilé nápodoby západního modelu, negativní jevy jsou vnímány jako vnitřní překážky rozvoje, přičemž se zcela opomíjí možné deformace způsobené předchozí kolonizací, imperiální politikou velmocí, či třeba vliv válek na modernizaci země. Průběh modernizace bývá nadto silně ovlivněn podobou předmoderní tradice a výsledek tak je různorodou kombinací předmoderních a moderních prvků, která nemusí nutně být pouze krátkodobým přechodným stavem, ale naopak může přetrvat velmi dlouhou dobu. [Keller 2007: 28-33] Z Kellerem nezmíněných argumentů lze v oblasti ekonomiky uvést ještě obtíže monokulturních produkcí, výkyvy v cenách surovin na světovém trhu, či střídání ekonomických cyklů.

Vliv teorií modernizace překročil hranice akademické sféry a zasáhl i do oblasti politiky, v níž se zejména za vlády Kennedyho administrativy angažovala řada jejích představitelů. Jedním z členů jeho předvolebního týmu se například stal Rostow, který po volebním vítězství vystřídal několik významných postů, mimo jiné získal místo předsedy Rady pro politické plánování při Ministerstvu zahraničí. Po Kennedyho smrti zastupoval USA v Meziamerickém výboru při Spojenectví pro pokrok, které pomáhal iniciovat, a od roku 1966 až do konce prezidentství Lyndona Johnsona, tedy v době vrcholící vietnamské války, působil jako poradce pro národní bezpečnost. Rostow je autorem řady memorand, ve kterých propagoval myšlenku využití rozvojové politiky jako nového nástroje americké zahraniční politiky. [Menzel 2006: 212]

Teorie modernizace samozřejmě nebyly jediným zdrojem inspirace zahraniční politiky USA na počátku šedesátých let, ale z jejich předpokladů vycházeli tvůrci řady politických projektů, jako byli například Mírové sbory, Hamlet Program, Spojenectví pro pokrok či některé aspekty rozvojové pomoci. Jejich společným rysem byla snaha propagovat v rozvojových zemích liberální hodnoty, přispět k jejich ekonomické prosperitě, eliminovat riziko šíření komunismu a v neposlední řadě tak podpořit ekonomické a politické zájmy USA. Většina těchto projektů však nebyla příliš úspěšná. Hamlet Program, usilující formou přesídlení o posílení aktivní podpory místních obyvatel jihovietnamskému režimu, nedokázal ovlivnit výsledek války. Spojenectví pro pokrok, jehož deklarovaným cílem byla podpora rozvoje a demokracie v latinskoamerických zemích a prevence šíření inspirace kubánskou revolucí, k větší prosperitě nevedlo a během několika let ve většině zemí kontinentu začaly vládnout vojenské diktatury. [Latham 2000] Nejednoznačné výsledky měla i rozvojová pomoc. Zatímco situace rozvojových zemí se vyznačovala nadbytkem pracovních sil, vysokou nezaměstnaností a nedostatkem kapitálu, rozvojová pomoc se orientovala především na využití kapitálově náročné vyspělé technologie, která ale způsobí nárůst dluhů. Navíc vyžaduje málo zaměstnanců (vzhledem k nedostatečné kvalifikaci pracovních sil navíc často zahraničních expertů) a snižuje konkurenceschopnost produkce venkovských oblastí, vedoucí k nárůstu migrace do měst, kde ale nově příchozím úzký, i když relativně dynamický průmyslový sektor, nenabízí dostatek pracovních příležitostí. Konečným důsledkem tak jsou rostoucí

socioekonomické nerovnosti, rozpor mezi zvětšující se dominantní metropolí a stagnujícími venkovskými oblastmi a z něj vznikající duální ekonomika. [Schumacher 2000: 160-178]

Teorie modernizace v době svého největšího vlivu v padesátých a počátkem šedesátých let představovaly nejen vlivný směr společenskovědního myšlení a analytický rámec většiny výzkumů, ale zároveň odrážely hodnoty, na kterých stála národní identita Spojených států na počátku studené války, i dřívější tradice expanzivní imperiální politiky a přesvědčení o poslání a schopnosti USA měnit svět v souladu se hodnotami svého civilizačního modelu, o kterém se předpokládalo, že je nutným a žádoucím vyvrcholením dosavadního vývoje. I díky tomuto souladu s „duchem doby“ získali teoretici modernizace možnost ovlivňovat praktickou zahraniční politiku a tím i prostřednictvím svých teorií poskytovat ideologickou legitimizaci konkrétní projektům a strategiím, jejichž výsledky nicméně neodpovídaly ambicím jejich tvůrců. Teorie modernizace, úzce spjaté s dobou svého vzniku, v průběhu šedesátých let ztratily svůj vliv díky změnám ve společenských vědách (rozmach dalších paradigmat, jako např. kritická teorie, teorie konfliktu či teorie vícečetných modernit), včetně rozvojových studií (mj. díky teorii závislosti) i událostem společenskopolitickým (válka ve Vietnamu, nová sociální hnutí, vznik Nové levice a Nové pravice atd.).

1.2 Marxismus

Jedním z dvou hlavních inspiračních zdrojů teorie závislosti byl marxismus, který zahrnuje velké množství velmi různorodých autorů rozvíjejících dílo Karla Marxe. Není možné ani nutné na tomto místě zevrubně charakterizovat díla všech těchto autorů, proto zde bude věnován prostor pouze těm aspektům, které jsou relevantní z hlediska vzniku teorie závislosti. Marxova teorie společnosti, utvářející se v kontextu industrializace a expandujícího kapitalismu devatenáctého století, je založena na předpokladu dialektického vztahu mezi produkčními silami a produkčními vztahy. Na určitém stupni vývoje výrobní síly překročí možnosti dané stávajícími produkčními vztahy a nastává období revoluce a změny produkčního způsobu. Marxův zájem se soustředil především na analýzu kapitalistického produkčního způsobu. Nutným předpokladem jeho vzniku je tzv. původní akumulace kapitálu, v jejímž průběhu docházelo v Anglii k často násilnému ohrazování půdy pro potřeby

textilního průmyslu a koncentraci pozemkového vlastnictví. Drobní rolníci byli zbaveni nevolnických svazků a jejich půda vyvlastněna, takže museli hledat zaměstnání u kapitalistů jako formálně svobodná pracovní síla. Asymetrické postavení v rámci podniku i na trhu, kde byli pracující nuceni nabízet svou pracovní sílu, zatímco kapitalisté pouze svůj kapitál, umožnilo kapitalistům přivlastňovat si nadhodnotu práce dělníka a udržovat je ve vztahu závislosti na prodeji jejich práce (míra této závislosti se zvyšuje s rostoucí nezaměstnaností). Rostoucí výdaje a zadlužení státu vedlo k rozvoji finančního sektoru a bank, včetně rozšíření finančních spekulací. Důležitou roli sehrálo i objevení a kolonizace Ameriky a obchod s otroky, což umožnilo příliv velkého množství drahých kovů do Evropy a tím i akumulaci zdrojů nutnou pro rozvoj manufakturní výroby. [Marx 1953]

Marx se problematikou rozvojových zemí systematicky nezabýval, ale ve svých komentářích a rozborech dění v Indii a v Irsku se opakovaně vyjadřoval k fenoménu kolonialismu. Podle P. Scarona prošel vývoj jeho postojů ke koloniální otázce třemi stádii. V letech 1847-56 Marx odsuzoval zločiny kolonialismu a utrpení jeho obětí, ale teoreticky obhajoval jeho misi šíření pokroku mezi „lidi bez historie“. V mezidobí do roku 1864 setrval u svého základního postoje, pouze zesílil kritiku koloniálních excesů. V následujících letech v souvislosti se situací v Irsku dospěl k závěru, že kolonialismus brání industrializaci podrobené země, což platilo i pro Indii. Podle kritiků však Marx s Engelsem v postoji ke kolonialismu podléhají dobovým eurocentrickým představám o převaze západoevropského humanismu a vědecké racionality, o kterých předpokládali, že jakožto pokrokové hodnoty musí v průběhu vývoje převládnout i v mimoevropských zemích. (Scaron podle [Larraín 1998: 47-48, 61])

Kromě toho byl Marx jeden z prvních, kdo se ve svém díle věnoval fenoménům, jako byla tendence ke koncentraci a centralizaci kapitálu, vznik monopolů, vývoz kapitálu, souvislost kapitalismu a kolonizace, či formování světového trhu. Tak vystihl či anticipoval řadu jevů, které se v plné intenzitě projeví až v období po jeho smrti a vytvořil předpoklady pro vznik teorií imperialismu. Tento proud (převážně) marxistického myšlení se rozvíjí zejména v první čtvrtině dvacátého století v období vrcholného rozmachu evropských koloniálních říší a mezi jeho klíčové představitele patří John Atkinson Hobson, Rudolf Hilferding, Nikolaj Bucharin, Vladimír Iljič Lenin a Rosa Luxemburg. Jejich přístupy spojuje důraz na koncentraci kapitálu, vzestup významu finančního kapitálu (smíšení bankovního a průmyslového kapitálu),

tendenci k vývozu kapitálu a vytvoření mezinárodních monopolů ve světě již zcela rozděleném mezi velmoci. [Larraín 1998: 62-63]

Největšího intelektuálního a zejména politického vlivu dosáhlo dílo Lenina, který chápal imperialismus jako nejvyšší dosavadní stadium kapitalismu. Na konci devatenáctého a počátku dvacátého století dochází ke koncentraci výroby a kapitálu, což vede ke vzniku průmyslových monopolů, růstu velkých bank a propojení bankovního a průmyslového kapitálu. Moc se postupně soustředí v rukou finanční oligarchie, nedostatek rentabilního využití kapitálu v tuzemsku vytváří tlak na jeho vývoz do zahraničí a začínají se utvářet mezinárodní kartely. Tato situace sblížuje zájmy soukromých a státních monopolů, neboť expanze do zbytku světa, zahrnující rozdělení sfér obchodu a vlivu i přímou kolonizaci rozsáhlých oblastí, přinášela zisky oběma stranám. Ekonomický tlak na imperialistickou politiku ve svých důsledcích vedl k téměř úplnému rozdělení světa mezi západní velmoci, mezi nimiž ale existoval citelný nepoměr mezi relativní silou a rozsahem kontrolovaných území, což zesiluje vzájemné tenze. Většina ostatních zemí se ocitla buď pod přímou koloniální nadvládou, nebo v nějaké formě finanční či diplomatické závislosti. Podle Lenina lze imperialismus překonat pouze revolučním odstraněním kapitalismu, protože všechny ostatní přístupy, označené za buržoazně reformní či oportunistické (a zvláště dílo Karla Kautského), neřeší podstatu problému – nevyhnutelnost imperialismu v dané fázi vývoje kapitalismu. [Lenin 1957]

Teorie imperialismu se staly předmětem rozsáhlých debat a kritiky z různých stran. Jejich oponenti upozorňují, že se nevěnují podstatě imperiálních vztahů, spočívající v autenticky marxistickém pojetí v přivlastňování nadhodnoty vytvořené v kolonizované či jinak závislé zemi (to ovšem platí i pro většinu pozdějších teorií závislosti) [Dussel 1990], a zajímají se více o obchodní politikou a strategická rozhodnutí, než primárně o vývozu kapitálu, který tvoří nedílnou součást fungování kapitalismu víceméně po celou jeho historii. Leninův předpoklad nevyhnutelnosti pádu kapitalismu, trpícího „degenerací a parazitismem“, se nenaplnil. Teoretici imperialismu se navíc zaměřovali především na analýzu ekonomického a politického vývoje imperiálních mocností a implicitně předpokládali podobný vývoj směrem k průmyslovému kapitalismu ve zbytku světa. Periferní země, podle rozšířených dobových představ obývané „lidmi bez historie“, zastávaly v tomto kontextu pouze roli pasivních obětí

imperiální politiky. Nekoloniálním formám závislosti (tzn. při formální politické samostatnosti) byla věnována spíše okrajová pozornost. [Larraín 1998: 72-77]

Imperialismus se stal předmětem debat v meziválečném období i v Latinské Americe, kde vzniklo antiimperialistické hnutí a místní intelektuálové začali hledat příčiny nedostatečného rozvoje regionu i ve vnějších příčinách a nikoli pouze v charakteru místních obyvatel. Latinskoamerické myšlení v této době bylo stále ještě z velké části předurčováno ideovými vlivy z Evropy a Severní Ameriky, ale současně do něj významně zasáhly i politické události, jako byla první světová válka, říjnová revoluce, mexická revoluce, zahraniční politika Spojených států amerických a boj proti fašismu. Do této doby v latinskoamerickém kritickém myšlení převládala do značné míry díky imigraci z Evropy anarchismus, postupně se ale začal rozšiřovat vliv marxismu. Myšlenky autorů, jako byl Lenin, Lev D. Trockij či Antonio Gramsci, výrazně zasáhly do debat o revoluci, postavení intelektuálů, či specificky latinskoamerické problematice. Předmětem rozsáhlých debat se v latinskoamerickém marxismu stala otázka, zda je místní či národní buržoazie spíše pokroková (a může tedy společně s dělníky vytvořit jednotnou lidovou frontu v boji proti vnějšímu imperialismu a vnitřním pozůstatkům feudalismu, jak přibližně od roku 1934 do počátku šedesátých let předpokládali představitelé postupně vznikajících komunistických stran), a nebo spíše reakční (a je tak třeba proti ní bojovat, stejně jako proti latifundistům či imperialismu, k čemuž později dospěli mimo jiné někteří představitelé teorie závislosti). [Hirschman 1961: 9; Love 1990: 161; Liss 1984: 34-36]

První významnější kritické teoretické příspěvky latinskoamerických autorů k reflexi obtíží kontinentálního rozvoje, objevující se v meziválečném období, se tak či onak týkají problematiky imperialismu. Tato skutečnost není vzhledem k nepřehlédnutelnému vlivu Velké Británie a zvláště Spojených států příliš překvapivá, navíc zakladatel Lidové revoluční americké aliance (APRA) Victor Raúl Haya de la Torre předkládá tezi, že pro neprůmyslové země byl imperialismus první historickou zkušeností s kapitalismem. Antiimperialistický boj podle něj vyžaduje i zapojení domácích středních tříd a inteligence. Politický program k dosažení rozvoje zahrnuje úsilí o politickou jednotu latinskoamerických zemí, znárodnění půdy a průmyslu, internacionalizaci Panamského průplavu a solidaritu s utlačovanými kdekoli ve světě. Haya de la Torre uznává nutnost přísunu zahraničního kapitálu, který však musí

probíhat za antiimperialistické jednoty Latinské Ameriky, aby bylo možné zajistit maximálně výhodné podmínky a stát získal kontrolu nad investicemi. Kromě toho je nutné docílit odstranění přetrvávajících pozůstatků feudální ekonomiky. Význam Haya de la Torre, který se za marxistu nepovažoval, ačkoli byl tímto proudem ovlivněn, pro latinskoamerické myšlení je patrný především v poukazu na souvislost mezi zaostalostí a imperialismem, důrazem na roli státu v rozvoji i komunitní zájmy a snaze vyhnout se negativním dopadům rané akumulace na Západě. [Hirschman 1961: 10-11]

Pravděpodobně nejoriginálnějším latinskoamerickým marxistou byl zakladatel Socialistické strany Peru José Carlos Mariátegui, který v rámci svého neortodoxního přístupu kombinoval marxismus s prvky incké indigenní tradice. Vedle obrany před imperialismem Mariátegui usiloval o ochranu a zachování komunitní držby půdy, přetrvávající z minulosti u části domorodých obyvatel, která by měla sloužit jako základna pro zavedení socialismu. Přitom předpokládal, podobně jako ruští populisté v devatenáctém století, že socialismus je možné realizovat přechodem přímo z období feudalismu bez kapitalistické mezifáze. [Love 1990: 162]

Vývoj po druhé světové válce znamenal novou inspiraci pro marxistické myšlení v Latinské Americe. Dominantními mocnostmi se na mezinárodně politické scéně se staly Spojené státy a Sovětský svaz, které zároveň stanuly v čele dvou soupeřících bloků reprezentující odlišné společenské systémy. Latinská Amerika po ústupu evropských mocností spadala do sféry vlivu USA, ale obtíže při rozvoji, kterým musely latinskoamerické země čelit, poválečný vzestup Sovětského svazu, revoluce v Číně a v kontextu kontinentálního vývoje zvláště revoluce na Kubě (jakkoli zpočátku nebyla komunistická) a v dlouhodobější perspektivě zahraniční politika Spojených států vůči Latinské Americe podněcovaly u řady kritiků hledání alternativního modelu a přilákaly jejich pozornost k marxismu. Déletrvající vliv na formování státní politiky získal marxismus v Latinské Americe v porevoluční Kubě opírající se rozhodující měrou o sovětský model (což bude podrobněji zhodnoceno v kapitole 5), ostatní pokusy trvaly buď příliš krátkou dobu (Allendovo Chile), nebo byly jejich možnosti citelně omezeny probíhající občanskou válkou (Nikaragua za vlády sandinistů).

Uvnitř marxismu ve východní Evropě v této době rovněž probíhal dynamický vývoj. Základní pilíř ideologie státně socialistických zemí tvořil marxismus-leninismus a po jistou dobu

stalinismus, které byly ve stranické politické linii autoritativně prosazovány jako značně rigidní soubor tezí a myšlenkových schémat, prezentovaných jako jediný správný výklad Marxova díla, který jeho mnozí kritici označovali jako ortodoxní marxismus. Od roku 1953, kdy zemřel J. V. Stalin, však v řadě evropských socialistických zemí začíná vznikat a získávat politický vliv marxistický revizionismus. Mezi jeho představitele patří zejména část mladé komunistické inteligence, politicky socializovaná a vzdělaná v padesátých letech, a několik starších neomarxistických intelektuálů (především György Lukács a Ernst Bloch). Tito autoři, kteří, slovy Michala Kopečka, usilují o „nalezení ztraceného smyslu revoluce“, se ve svém díle vyrovnávají s realitou stalinismu v rovině interpretace marxismu i redefinice vlastní identity a jejich úvahy ovlivňuje i politická participace a frakční boje uvnitř strany. Období reformního marxismu skončilo s konzervativním obratem stranické politiky, který v nejednom případě následoval po sovětské intervenci (např. Maďarsko v roce 1956 či Československo v roce 1968). [Kopeček 2009]

Podobně jako se v zemích sovětského bloku krize ortodoxního marxismu projevovala působením marxistického revizionismu, také na Západě i v Latinské Americe se po válce (a zvláště v šedesátých letech) rozvíjely neortodoxní marxistické směry. Mezi členy studentských hnutí získali popularitu autoři, jako byl Herbert Marcuse, ale i Mao Ce-tung. V oblasti ekonomie rozvojových zemí získala výrazný ohlas teorie Paula Barana, která má podíl na tom, že tradiční teorie imperialismu byly odsunuty do pozadí. Baran ve svých analýzách dospěl k závěru, že existence monopolu vede k rozptýlení hodnoty a z výstupu nad nutnou spotřebu směrem z produktivních investic ke ztrátovému užití, což způsobuje stagnaci vyspělých i rozvojových zemí (tento předpoklad poněkud sporný, faktem ale zůstává, že investice zisků podporuje ekonomický růst lépe, než okázalá luxusní spotřeba či rentiérství). Rozvojové země jsou ovládány zahraničním kapitálem s jeho lokálními příživníky a zájmy majitelů pozemků a obchodníků jsou často překážkou rozvoje. (Baran podle [Brewer 1990: 160]). Navzdory některým sporným tezím Baran zásadně ovlivnil debaty v šedesátých a sedmdesátých letech, mezi jinými i teorie nerovné směny, závislosti a světového systému. Představitelé těchto proudů vycházeli z jeho díla v několika základních předpokladech. Baran ukázal, že imperialismus nevede nutně k rozvoji zaostalých zemí, ale naopak mu často brání. Kapitalismus zdaleka není ve všech oblastech homogenním systémem, jak se předpokládalo,

ve skutečnosti ne všechny regiony procházejí stejnými vývojovými fázemi a ne všude musí nutně stimulovat rozvoj. Zaostalost a vyspělý kapitalismus jsou dva kvalitativně odlišné jevy, což dosud marxisté nebrali v úvahu. Socialismus se může stát spíše cestou rozvoje pro země Třetího světa, než aby byl nevyhnutelným důsledkem rozvinutého kapitalismu. Kromě toho Baran jako patrně první západní autor poskytl vyváženou analýzu jak akcí imperiálních mocností a vnitřní třídní struktury, tak i ekonomických procesů v rozvojových zemích. [Larraín 1998: 84]

Marxismus se v šedesátých letech stal jedním z inspiračních zdrojů teorie závislosti, avšak vzájemný vztah obou proudů byl mnohoznačný. Teorie závislosti přebrala některá východiska neortodoxního marxismu, půdu pro její rozvoj utvářely mimo jiné marxistické i nemarxistické debaty o imperialismu a diskuse o roli buržoazie na latinskoamerické radikální levici. Koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let v situaci rostoucího rozporu mezi emancipačními ideály studentských hnutí a nástupem vojenských režimů, často praktikujících neoliberální hospodářskou politiku, představitelé teorie závislosti přijali marxistickou perspektivu, která se stala legitimizačním rámcem jejich úvah, což souvisí na jedné straně s radikalizací teorie závislosti, na druhé straně jde o důsledek debat o výrobním způsobu a kritiky z pozic ortodoxního marxismu. Na rozdíl od něj však obsahovala i perspektivu periferních zemí, takže nezabývala pouze vztahem Sever-Jih, ale i Jih-Sever. [Love 1990: 167-169]

1.3 Strukturalismus

Kromě marxismu, majícího základ v kritické tradici západního myšlení, teoretici závislosti vycházeli z velké části ze strukturalismu, který se začal formovat ve druhé polovině čtyřicátých let a představoval pravděpodobně nejvlivnější proud ekonomické teorie pocházející čistě ze zemí Latinské Ameriky (i Třetího světa celkově). Do té doby v oblasti rozvojové ekonomie zcela dominovalo neoklasické paradigma, především v podobě teorie komparativních výhod. Tento přístup, jehož kořeny sahají hluboko do devatenáctého století k dílu anglického ekonoma Davida Ricarda, předpokládá, že když každý stát bude produkovat a vyvážet zboží, pro které má nejlepší výrobní podmínky (tj. komparativní výhodu, typickým

příkladem může být např. Kuba a cukrová třtina), vzájemný obchod povede k všestrannému zisku, šíření technologického pokroku a ke snížení rozdílů mezi mírou zisků a výší platů v jednotlivých zemích, přičemž nepřipouští existenci monopolů. [Love 1980: 47-48] Tato argumentace mohla v praxi sloužit jako obhajoba monopolního chování průmyslových zemí a politiky exportem taženého růstu v rozvojových zemích a zájmů tehdejší elity, skládající se především z agroexportní oligarchie.

Latinskoameričtí intelektuálové se v devatenáctém století, poznamenaném hraničními spory, povstáními a válkami, soustředili především na problém politické organizace. Teprve na přelomu století se začali více věnovat příčinám zaostávání regionu za Západem, které se podle jejich pesimistických a nejednou rasistických úvah nacházely v charakteru místních obyvatel, jehož proměna po západním vzoru tak je nezbytným předpokladem pokroku. V meziválečném období začínají více hledat i vnější příčiny regionálních problémů (zejména fenomén imperialismu, viz kapitola 1.2) a jejich specificky latinskoamerická řešení. Čistě ekonomickými souvislostmi rozvoje se ve svém díle zabýval až zakladatel a hlavní představitel strukturalismu Raúl Prebisch a pod jeho vedením tým ekonomů z Ekonomické komise pro Latinskou Ameriku (CEPAL) při OSN. [Hirschman 1961: 5-13]

Některé prvky strukturalistického ekonomického myšlení (které nelze zaměňovat se strukturalismem lingvistickým Ferdinanda de Saussura či antropologickým Clauda Levi-Strausse) lze nalézt již v dílech merkantilistů (posílení státu, selektivní průmyslový rozvoj), ekonoma Friedricha Lista (celní bariéry na ochranu průmyslu), Alejandra Bunge (industrializace jako nástroj redukce dovozu, doplňující exportem tažený růst), některých marxistických teoretiků či meziválečných východoevropských ekonomů, kteří rovněž hledali východisko z agroexportní orientace svých zemí v rozvoji průmyslu, z nichž dosáhl v Latinské Americe největšího vlivu rumunský korporativista Mihail Manoilescu. Navzdory dílčím podobnostem však neexistují doklady o Prebischově přímé inspiraci těmito autory a sám Prebisch takovou inspiraci popírá. Podle Josepha L. Love Prebisch při formování svého přístupu spíše než z prací teoretiků (Marxe, Keynese, neoklasiků, či korporativistů) vycházel z vlastních empirických studií a pozorování během více než dvacet let působení v hospodářské a finanční politice. [Love 1980: 61-65]

Raúl Prebisch (1901-1986) absolvoval po studiích na nejlepší latinskoamerické katedře ekonomie na univerzitě v Buenos Aires jako vyslanec Rurální společnosti (vlivná asociace chovatelů dobytka) dvouletý pobyt v Austrálii, kde studoval statistické metody ve vztahu k dobytkářství a kde pravděpodobně získal širší povědomí o pozici Argentiny v mezinárodní ekonomice. Ve třicátých letech působil jako poradce ministrů zemědělství a financí a navrhl založení centrální banky s pravomocemi kontrolovat úrokovou míru a nabídku peněz. V letech 1935-43 působil v jejím čele jako její první ředitel a mimo jiné vedl složitá obchodní jednání s britskou centrální bankou. Argentina tehdy v důsledku krize přišla o velkou část investic z USA, na kterých byla závislá, a tak se udržení britských trhů s hovězím masem stalo zcela klíčovou záležitostí. Vědomí problémů a zranitelnosti argentinské ekonomiky a asymetrické vyjednávací pozice s Velkou Británií patrně ovlivnilo Prebischovy úvahy o povaze světové ekonomiky. [Love 1980: 46-49]

V dalších letech postupně Prebisch prohlubuje svou analýzu problémů latinskoamerických ekonomik, což mu v roce 1949 napomůže k získání pozice poradce v CEPAL. V čele této organizace, založené o rok dříve a sídlící v Santiagu de Chile, působí v letech 1950-62 a další dva roky v Latinskoamerickém institutu pro ekonomické a sociální plánování (ILPES), který pomáhal zakládat. Vrcholem Prebischovy kariéry i diplomatických schopností bylo jím iniciované založení Konference o obchodu a rozvoji při OSN (UNCTAD), kde v letech 1964-69 působil jako její první generální tajemník.

Během svého působení v čele CEPAL Prebisch vytvořil tým převážně mladých ekonomů, stal se jeho zastřešující a integrující osobností a zásadně ovlivnil jeho teoretickou orientaci i badatelský program. Základní teze svého přístupu zformuloval v „manifestu CEPAL“ [Hirschman 1961: 13] v roce 1949 nazvaném „Hospodářský rozvoj Latinské Ameriky a jeho hlavní problémy“ a společně se svým týmem jej rozvíjel v následujících letech.¹ Vývoj bádání v CEPAL v Prebischově éře se postupně rozšiřoval od rozvoje a testování teorie na

¹ Pojem *strukturalismus* pochází ze sedmdesátých let a pravděpodobně vznikl díky rozšíření teze ekonomů z CEPAL o strukturálních příčinách inflace. Předtím se používal pojem *cepalismo*, nikdy však *prebischismo*, neboť Prebisch zdůrazňoval kolektivní povahu díla. [Love 2005: 101] Luiz Carlos Bresser-Pereira namítá, že navzdory tomuto faktu ekonomové CEPAL byli díky své orientaci a cílům, podobně jako jejich kolegové z Vysoký institut brazilských studií (Instituto Superior de Estudos Brasileiros, ISEB), především rozvojáři (*desarrollistas*). [Bresser-Pereira 2006: 419] Všeobecně se však používá pojem strukturalismus, proto se jej přidržuji i v této práci.

základních datech o latinskoamerických zemích, přes intenzivní studie jednotlivých zemí s cílem „naprogramování“ jejich budoucího rozvoje k analýze a podpoře hospodářské integrace zemí Latinské Ameriky.

Základní osu strukturalismu tvoří analýza asymetrických vztahů mezi centrem a periferií², v jejímž rámci dochází k nerovné distribuci zisků z obchodu ve prospěch vývozců průmyslového zboží (zemí centra), neboť existuje tendence posunu poměru vývozních a dovozních cen v neprospěch vývozců primárních surovin (zemí periferie). Příčina tohoto jevu tkví ve skutečnosti, že zatímco po růstu produktivity v centru následuje díky dobré organizovanosti dělníků růst mezd a cena komodit se nemění, v periferii nastává pokles ceny suroviny, protože díky skryté nezaměstnanosti a špatné organizovanosti zaměstnanců nedochází ke zvýšení mezd. Tento fenomén bývá označován jako Prebisch-Singerova hypotéza. CEPAL tak dokládá starou myšlenku, že obchod nemusí nutně vést k rozvoji všeobecného blaha. Další asymetrie existuje v elasticitě poptávky po dovozu. V centru s růstem důchodu díky Engelovu zákonu (procento výdajů na potraviny je klesající funkcí příjmu) spíše klesá, v periferii může výrazně stoupnout díky většímu podílu nových investic a „demonstračnímu efektu“ (nápodoba centra rychleji zvyšuje nároky na spotřebu než domácí výrobní kapacitu). Zatímco v centru v době růstu klesá podíl dovozu, v periferii je tomu naopak. Latinskoamerickým zemím se tak zhoršuje platební bilance, což vede k zadlužování či nedostatku kapitálového dovozu. Pro země centra je navíc charakteristická efektivní alokace zdrojů, v zemích periferie ale existuje skrytá nezaměstnanost v zemědělství, které nemůže absorbovat enormní populační přírůstek, což vyžaduje protekcionistickou politiku na ochranu domácího průmyslu. Omezení dovozu v centru způsobuje pokles jeho celkového obchodu, v periferii vede pouze k přesměrování celkového dovozu, neboť ta svými nákupy pouze minimálně ovlivňuje, co budou země centra kupovat v zahraničí, a díky neutuchající domácí poptávce po zboží z dovozu bude „vytlačené“ zboží pouze nahrazeno jiným.³

² Pojmy *centrum* a *periferie* (a dokonce i prvek *závislosti*) se v popisu světového kapitalismu patrně poprvé (i když ve formě okrajových poznámek) objevují v díle Wenera Sombarta *Moderní kapitalismus* (rev. ed. 1928). V tištěné podobě je lze v Prebischově díle nalézt poprvé v jedné přednášce v Mexiku v roce 1946. [Love 1980: 62-63, 52]

³ Kromě toho se ekonomové v CEPAL zabývali problematikou neformální ekonomiky, hospodářskými dějinami (na čemž má největší podíl Celso Furtado) a výkladem příčin inflace. Z pohledu strukturalistů inflaci v latinskoamerických zemích způsobuje nedostatečná mobilita výrobních zdrojů, struktura výroby málo přizpůsobivá vůči poptávce (zejména v zemědělství), defektní fungování cenového mechanismu a v některých

Základní problém periferních zemí tedy tkví v mezinárodním obchodním systému a zavádějících doktrínách volného trhu. Existující nedostatky je tak nutné nahrazovat vhodnou veřejnou politikou, směřující k podpoře industrializace prostřednictvím zásahů do platební bilance (omezení dovozu, protekce). Jestliže se nelze spolehnout na export jako motor růstu, je nezbytné aktivně plánovat a urychlovat proces nahrazování dovozu. Role CEPAL za této situace obnáší jednak pomoc při uvědomění latinskoamerických zemí ohledně jejich vlastní nejisté pozice v mezinárodní ekonomice a volání po vnější pomoci pro region zmítaný silami mimo jeho kontrolu. [Hirschman 1961: 13-16]

Aktivita CEPAL zahrnovaly vedle analýz také tvorbu vlastní báze dat pro systematické komparace a sledování vývoje, četné vzdělávací kurzy pro vyšší a střední pracovníky bank a ministerstev i pro akademický sektor a v neposlední řadě spolupráci s vládami jednotlivých zemí při formování rozvojové strategie (výrazného vlivu, zejména díky působení Celso Furtada, dosáhl strukturalismus například v Brazílii za vlády Juscelino Kubitscheka v letech 1956-61). Strukturalismus se tak stal patrně jedinou ekonomickou doktrínou pocházející ze zemí Třetího světa, která významně ovlivňovala oblast politického rozhodování. [Love 2005: 116-118]

Opatření navrhované CEPAL obsahovala v obecné rovině podporu „vnitřně orientovaného rozvoje“, čehož se mělo docílit především prostřednictvím politiky „industrializace nahrazování dovozu“ (ISI). Zastánci tohoto modelu vycházeli z předpokladu, že omezení dovozu a podpora domácího průmyslu povede k rychlejšímu tempu inovací v průmyslu a tím i k růstu produktivity, k vyšší absorpci pracovní síly v době populačního růstu a přesunu výrobních faktorů ze zemědělství orientovaného na export do průmyslu. Tak by se měl zlepšit poměr dovozních a vývozních cen a omezit dopady vnějších vlivů, jako jsou výkyvy v cenách komodit či důsledky cyklického vývoje ekonomiky. [Love 2005: 103]

Ekonomové z CEPAL ve svých analýzách vycházeli ze zkušeností z obou světových válek a krize ze třicátých let, kdy domácí průmysl v latinskoamerických zemích rostl rychleji než v ostatních obdobích. Strategie strukturalistů usilovala o systematictější proindustrializační politiku ve srovnání s předchozím obdobím, což vyžadovalo iniciativu státu a jeho spolupráci

případech ji zhoršují střety partikulárních skupinových zájmů (snížení daní pro vyšší vrstvy a zvýšení mezd pro zaměstnance). [Arndt 2000: 6-9]

národní buržoazií v rámci stanoveného plánu rozvoje a důsledné průběžné kontroly jeho plnění. Základní myšlenky strukturalismu v padesátých a na počátku šedesátých let dobře rezonovaly s postoji značné části tehdejších středních vrstev a podnikatelských kruhů, i když mnozí projevovali krajní skepsi vůči potenciálu státu, trpícího chronickou neefektivitou byrokracie, korupcí a klientelismem, úspěšně řídit a směřovat ekonomický rozvoj. Albert O. Hirschman poznamenává, že realizace politiky ISI na základě doporučení CEPAL, předpokládající efektivní organizaci, koncepčnost a objektivní rozhodování, je natolik v rozporu s každodenní praxí latinskoamerické politiky, že svým záměrem připomíná obdobně optimistické záměry při zavádění liberálně demokratických politických institucí v devatenáctém století. [Hirschman 1961: 22-26]

Ačkoli se první dvě až tři poválečná desetiletí se vyznačují všeobecně vysokou mírou ekonomického růstu, již v první polovině šedesátých let někteří autoři (a mezi prvními i Prebisch a CEPAL) upozorňují, že ekonomický vývoj latinskoamerických zemí neprobíhá zcela podle původních předpokladů. Snaha o získání soběstačnosti vedla k příliš široce koncipované industrializaci, zanedbávání sektorů s komparativní výhodou a exportu. Nejvyšší dovozní cla na světě sice napomáhala k růstu domácího průmyslu, který ale trpěl mimo jiné díky vysokým majetkovým nerovnostem omezeností domácího trhu (společný kontinentální trh byl z politických důvodů obtížně prosaditelný), nedostatkem kvalifikovaných pracovních sil a kapitálu a neměl statečnou motivaci ke zvyšování své nepříliš vysoké efektivity. Zejména v některých odvětvích může být efektivní a konkurenceschopná pouze výroba ve velkém množství, která ale vyžaduje ještě vyšší investice a tedy i dovoz kapitálových statků. Diverzifikaci ekonomiky navíc ztěžuje závislost na přijetí latinskoamerické vývozní produkce v Evropě a USA. [Baer 1972: 108-110]

Ve druhé polovině šedesátých let postupně strukturalismus ustupuje do pozadí, jednak v důsledku nejednoznačných výsledků politiky ISI (i když ne vždy aplikované podle rad CEPAL), jednak v souvislosti s dalším politickým vývojem a změnami intelektuálního klimatu. Nastolení vojenské diktatury v Brazílii i řadě dalších latinskoamerických zemí způsobilo postupný odklon od „rozvojářské“ politiky a mezi řadou intelektuálů vyvolalo značnou skepsi k dosavadnímu vývoji a možnostem národní buržoazie stát se nositelem pokroku. Prezident USA Lyndon Johnson projevovat méně zájmu o Spojenectví pro pokrok,

za jeho vlády Spojené státy uskutečnily invazi do Dominikánské republiky a zejména válka ve Vietnamu vyvolala široký odpor a přispěla tak k radikalizaci intelektuálního a politického klimatu. Politika latinskoamerických vlád nicméně směřovala opačným směrem než požadavky studentských hnutí (tedy k autoritářství a k oživení přístupů neoklasické ekonomie a monetarismu), což pravděpodobně zvýšilo frustraci řady intelektuálů a připravilo půdu pro nástup teorie závislosti. Strukturalismus tak byl v době svého ústupu kritizován z pravicových i levicových pozic. [Love 1990: 155-156]

Ze zpětného pohledu se nicméně ukazuje, že období největšího vlivu strukturalismu a politiky ISI bylo zároveň obdobím vyššího růstu životní úrovně (měřeno HDP na hlavu, průměrnou nadějí dožití a mírou gramotnosti) ve srovnání s předchozí érou vlády agroexportní oligarchie, kdy ekonomika závisela na monokulturním exportu, a následujícím obdobím neoliberalismu za vojenských i demokratických vlád. Podle autorů této analýzy se na tomto výsledku pravděpodobně největší měrou podílely státem řízený růst, zlepšení veřejného zdravotnictví a urbanizace. (Astorga, Bergés, Fitzgerald podle [Love 2005: 107-108]) Je ale třeba dodat, že významnou roli sehrála i řada vnějších okolností, především tehdejší vysoká výkonnost světové ekonomiky. Z toho mimo jiné vyplývá, že s růstem významu stavu světové ekonomiky pro aktuální vývoj Latinské Ameriky se zvyšuje i nutnost analyzovat světovou kapitalistickou ekonomiku jako celek, jak navrhovali teoretici závislosti a posléze teoretici světového systému. Kořeny některých základních východisek obou těchto proudů lze nalézt ve strukturalismu - jde především o pohled na historii v perspektivě centra a periferie, předpoklad nerovné směny a popření existence duální ekonomiky (feudalismu a kapitalismu současně). [Love 1990: 168] Zároveň někteří klíčoví představitelé teorie závislosti patřili k předním strukturalistům, případně v tomto období spolupracovali s CEPAL či ILPES, zejména Celso Furtado, Fernando Henrique Cardoso, Raúl Prebisch či Osvaldo Sunkel a krátce i Andre Gunder Frank.

2. Fernando Henrique Cardoso

Za jednoho ze zakladatelů teorie závislosti bývá považován Fernando Henrique Cardoso, který bezesporu patří mezi nejvýznamnější latinskoamerické sociology a přední státníky. V této kapitole je načrtnut Cardosův intelektuální vývoj a akademická dráha přibližně do přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, kdy se postupně začíná více orientovat na brazilskou politiku, nejen jako její pronikavý komentátor, ale i aktivní účastník. Představení teorie závislosti, zasazené do dobového kontextu, se soustředí zejména na specifčnost Cardosova přístupu, metodologii, klíčové teze a politické závěry, které z jeho pojetí vyplývají. Zhodnocení kritických komentářů k jeho dílu (a k teorii závislosti jako celku), stejně jako politické kariéry a pozdějšího intelektuálního vývoje, je předmětem dalších kapitol této práce.

2.1 Intelektuální vývoj

Fernando Henrique Cardoso se narodil 18. ledna 1931 v Rio de Janeiru v distriktu Copacabana do vojenské rodiny, jejíž členové v minulosti zastávali vlivné pozice v armádě i politice. Cardosův pradědeček působil jako senátor, guvernér státu Goiás a předseda konzervativní strany, dědeček se zapojil do nacionalistického hnutí v roce 1922, strýc byl v letech 1931-33 ministrem války ve vládě Getulio Vargase. Otec dosáhl v armádě hodnosti brigádního generála, v roce 1932 podporoval povstání konstitucionalistů a po odchodu do civilu se věnoval publicistice a stal se poslancem. Přesvědčením byl k levici inklinující nacionalista (ovlivněný Comtovým pozitivismem) a odmítal vojenský puč v roce 1964. Politika tak byla v rodině Cardosů každodenním tématem a mladý Fernando Henrique se zde naučil kombinovat idealismus s realistickým politickým úsudkem. [Goertzel 1999: 1-5]

Po ukončení střední školy se přihlásil ke studiu sociologie na univerzitě v São Paulu, kam se jeho rodina mezitím přestěhovala. Latinskoamerická sociologie v poválečných letech procházela obdobím dynamického rozvoje. Rozvojová strategie tehdejších vlád ve spolupráci s ekonomy z CEPAL byla orientována především na industrializaci a ekonomický růst, ale musela čelit problémům, jako byl demografický růst, urbanizace, nezaměstnanost, nárůst vlivu nadnárodních korporací, zahraniční dluh, obtíže při prosazování rovnoměrnější

distribuce zisků mezi státy i společenskými vrstvami, a nejednou přehlížela potřeby konkrétních skupin lidí. Opomenutí ekonomů motivovala státy k rozvoji ostatních společenských věd, takže akademická výuka sociologie získala podporu nejen od expandujících domácích univerzit, ale i od vládních agentur pro rozvojové plánování. Podporu latinskoamerické sociologii poskytli i Mezinárodní sociologická asociace (ISA) a UNESCO, pod jehož patronátem vzniklo v Santiagu de Chile v polovině padesátých let speciální centrum pro výuku sociologie, které nabízelo studium zájemcům z celého kontinentu. Mladí latinskoameričtí sociologové ve svém výzkumu chtěli využívat nové výzkumné techniky, rozvinuté za války v USA, a zároveň tvořivě čerpat z tehdejších dominantních teoretických přístupů, především strukturního funkcionalismu a marxismu. Společenské vědy většinou studovali tradičně rebelští synové ze středních vrstev a velká část z nich usilovala o kariéru ve státních rozvojových agenturách, řadu z nich ale motivoval ke studiu politický radikalismus. Na rozdíl od severoamerických univerzit, kde převládala scientistická orientace na laboratorní výzkum malých sociálních skupin, bylo univerzitní klima v Latinské Americe podstatně více politizované. [Kahl 1988: 1-10]

Hlavním zdrojem nových myšlenek ve společenských vědách v Brazílii se v poválečné době stala univerzita v São Paulu. Místní podnikatelská elita, těžící z rozvoje průmyslu v době krize a z poválečné konjunktury, usilovala o zvýšení kulturní úrovně společnosti a chtěla zde vybudovat prvotřídní světovou univerzitu. Prostředkem ke zvýšení kvality výuky se měly stát angažmá předních francouzských vědců, kteří zde řídili výukový program a zajišťovali část výuky (často ve francouzštině). Již před válkou zde působil Claude Lévi-Strauss, později např. sociolog Roger Bastide či historik Fernand Braudel. Po vzoru Francie byla organizována i akademická struktura. Zahraniční odborníci, společně s domácími specialisty vzdělanými v zahraničí, či v některých případech stále ještě se staršími *pensadores* (domácí intelektuálové dříve zajišťující výuku společenskovedních a humanitních předmětů bez formálního vzdělání v daném oboru), tak zprostředkovali nastupující generaci sociologů kontakt s aktuálními diskusemi, metodami a stavem poznání v oboru. [Goertzel 1999: 11]

Mezi Cardosoovy učitele na počátku studií patřili Bastide či Fernando de Azevedo, ale nejvíce jej ovlivnil jen o několik let starší Florestan Fernandes. Vedle skutečnosti, že Cardosa seznámil s řadou evropských a severoamerických autorů, především ovlivnil jeho pojetí a

zaměření vědecké práce. Fernandes ve svých výzkumech kladl velký důraz na metodologii, jeho cílem ale nikdy nebylo hledání jediného správného přístupu, nýbrž řešení daného problému. Cardoso si tak vytvořil vztah k empirickému pojetí sociologie, osvojil si eklektický přístup k teorii a zájem o problematiku rasových a třídních vztahů a sociální změny v soudobé brazilské společnosti. Kromě toho se Cardoso zúčastnil terénních antropologických výzkumů, které realizoval Fernandes společně s Bastidem pod záštitou UNESCO. Všeobecně se předpokládalo, že v Brazílii, na rozdíl od řady jiných zemí (včetně USA), rasové problémy neexistují a že zde černoši zaujímají v zásadě rovnoprávné postavení, takže by Brazílie mohla sloužit jako model pro ostatní země, což ale výzkumy nepotvrdily. Návštěva slumů v São Paulu, při které Cardoso na vlastní oči spatřil obrovskou chudobu a předsudky vůči jejich obyvatelům, na něj měla velmi radikalizující účinek. [Goertzel 1999: 12-14; Kahl 1988: 129-133; Font 2001: 3]

V době studií se Cardoso inspiroval ideály komunismu, ale členem komunistické strany se nikdy nestal. Aktivněji se začal politice věnovat až po ukončení magisterského studia v roce 1952, v této době byl především v kontaktu se skupinou kolem časopisu *Fundamentos*. Od komunismu se odklonil v důsledku sovětské intervence v Maďarsku v roce 1956. Působil jako asistent na katedře sociologie a zároveň se aktivně účastnil univerzitního politického života, kde prosazoval především vyšší nároky na kvalitu vědecké práce a větší otevřenost novým myšlenkám, díky čemuž se dostával do konfliktů s řadou konzervativnějších kolegů. Marxismus v této době byl chápán především jako ideologie levicových stran a netvořil standardní součást výuky ve společenských vědách. Cardoso se proto společně s řadou svých kolegů, z nichž mnozí později dosáhli úspěšné vědecké kariéry, rozhodl pořádat pravidelné semináře o Marxově díle. Cílem semináře bylo prohloubení jeho znalosti, aby jej následně mohli aplikovat ve vlastních výzkumech brazilské společnosti, spíše než další rozvoj teorie nebo čistě politický účel. Marxovy práce byly zkoumány z pohledu různých společenskovědních disciplín a účastníci semináře pečlivě srovnávali překlady v různých jazycích. Předmětem rozboru se vedle vlastních Marxových prací (např. všechny tři díly *Kapitálu* či *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*) staly také díla Johna Maynarda Keynesa, Rudofa Hilferdinga, Rosy Luxemburgové, György Lukáče či Jean-Paul Sartra. Hlavní význam semináře pro brazilskou intelektuální scénu spočíval ve změně statusu marxismu

v akademickém prostředí z dogmatické stranické doktríny na významnou vědeckou teorii a pro Cardoso znamenal příležitost k hlubšímu promýšlení základních otázek společenských věd a jejich metodologie. [Goertzel 1999: 15-21; Font 2001: 3]

Ve výzkumu postavení černochoů v brazilské společnosti Cardoso pokračoval ve společné práci s Otávio Iannim *Barva a sociální mobilita ve Florianópolisu* (1960), zaměřené na analýzu rasových vztahů ve městě s pestrým etnickým složením populace, kde otroctví nikdy nezaujímal rozhodující pozici v lokální ekonomice. Rasové bariéry a hranice se však po zrušení otroctví změnily pouze málo a černoši spíše než o změnu systému usilovali o zlepšení vlastní pozice v jeho rámci. Výskyt rasismu bez závislosti na konkrétním ekonomickém uspořádání z hlediska regionální i historické srovnávací perspektivy svědčí o tom, že se jedná o ideologii celonárodní. Toto téma Cardoso dále rozpracoval ve své dizertační práci *Kapitalismus a otroctví v jižní Brazílii* (1962), kde se z popisu konkrétních pozorovatelných sociálních vztahů posunul směrem ke strukturní analýze širěji vymezeného celku. V tomto díle, tvořícím součást širšího projektu výzkumu rasových vztahů, se Cardoso opírá o metodu hegelovsko-marxovské dialektiky. Jeho pojetí dialektické sociologie usiluje o rozbor podstaty jevů, nikoli jejich povrchní projevy. Základ jeho přístupu tvoří zaměření na celistvost sociálního systému (země, region, město atd.) v daném historickém okamžiku, fundamentálních (zejména ekonomických) diferencí vytvářejících jeho jednotu, a interakce mezi materiálními a ideovými faktory. Z politického hlediska to znamená existenci inherentní možnosti změny v rámci systému v určitém časovém okamžiku a tedy že ideje či vhodné politické vedení mohou vést ke změně, vezmou-li s v úvahu objektivní podmínky. Cardoso se opírá o Marxovo dílo, nesnaží se však o jeho obhajobu jakožto teorie z devatenáctého století, nýbrž spíše o návaznost a překročení. Ve své studii ukazuje, že otroctví ve státě Rio Grande do Sul bylo zavedeno z kapitalistických důvodů (a nejednalo se tedy o předkapitalistickou společensko-ekonomickou formaci), ale díky technologickému pokroku se stalo ekonomicky nevýhodným. Černoši však nebyli pouze pasivní oběťmi, ale volili různé strategie odporu či přizpůsobení. Unikátní vzorec rasových vztahů tak obsahoval jak prvek represe, tak i možnost dílčích změn zevnitř. Obdobným způsobem, v souladu s principy dialektiky, později analyzoval i brazilskou diktaturu. Jemnější odstínění úvah odráží Cardosoův sklon nepodléhat

vyhraněným ideologickým stanoviskům, který má kořeny v rodinné výchově a tvoří součást brazilské politické kultury. [Goertzel 1999: 21-28]

V této době Cardoso zformoval svou metodu vědecké práce, která byla založena na užití etnografických terénních materiálů zahrnujících rozhovory a pozorování v kombinaci s písemnými doklady, jako např. novinové články a historické dokumenty, zkoumaných a organizovaných s ohledem na celkovou strukturu společnosti. Ve stejné době, tedy za vlády Kubitscheka, brazilská společnost procházela obdobím intenzivní industrializace a všeobecně panoval názor, že příslušníci domácí buržoazie přivedou Brazílii k pokroku a vybudují z ní moderní, nezávislou, průmyslovou zemi s demokratickým politickým systémem, na jejichž výdobytcích budou participovat i široké masy. Tuto optimistickou vizi s menšími obměnami sdíleli brazilští intelektuálové (např. Celso Furtado), ISEB i komunistická strana, která pokládala za nezbytné vytvořit koalici dělníků a buržoazie a bojovat primárně proti pozůstatkům feudalismu, latifundistům a zahraničnímu kapitálu. Za účelem studia této etapy brazilských dějin zřídil Cardoso se svými kolegy na univerzitě v São Paulu Centrum pro sociologii práce a průmyslu (CESIT), které bylo inspirováno Laboratoří průmyslové sociologie na univerzitě v Paříži, kterou vedl Georges Friedmann a kde Cardoso absolvoval studijní pobyt. Na vybudování centra se aktivně podílel i Alain Touraine, který v Brazílii strávil část své profesní dráhy. Členové CESIT se ve svém výzkumu zaměřovali na formování tříd a mobilizaci dělnictva, regionální nerovnosti v rozvoji, průmyslový sektor v São Paulu, úroveň kvalifikace a potřeby pracovní síly a na roli státu v ekonomickém rozvoji. Nejvýznamnějším výstupem Cardosoova bádání v této oblasti byla kniha *Průmyslový podnikatel a hospodářský rozvoj v Brazílii* (1964), ve které zpochybňuje výše zmíněné představy o podnikatelích jako univerzálních nositelích inovací a rozvoje, rozšířené i v zahraniční odborné literatuře. Cardoso zde ukazuje, že brazilští podnikatelé krátce po zavedení firmy usilují o podporu od státu či zahraničního kapitálu, protože jejich finanční zdroje a disponibilní technologie nestačí na moderní a konkurenceschopnou výrobu ve velkém měřítku. Za těchto okolností se strukturální podmínky na trhu a vládní politiky ukazují jako důležitější než individuální schopnosti jednotlivých podnikatelů (pokud jde o národní vývoj). Průmyslníci navíc nedisponují společným třídním vědomím a jednotnou ideologií, která by jim umožnila vytvořit konzistentní program národní politiky, kterým by

mohli získat podporu ostatních sektorů společnosti. Nepřítomnost konsensu vedla k tomu, že růst průmyslu neohrozil existenci starého politického řádu. Vládní program tak byl směsicí zmatených kompromisů mezi starým a novým sektorem, což postupně vyvolalo nárůst inflace a rozpad existující mocenské koalice. [Goertzel 1999: 29-31; Kahl 1988: 15, 133; Font 2001: 5] V důsledku této situace a neúspěchu Joao Goularta ve snaze vytvořit novou koalici za účasti širokých mas proběhl v dubnu 1964 pravicový vojenský převrat, který tak zároveň symbolicky potvrdil platnost závěrů Cardosova díla, publikovaného ve stejném měsíci.

Vojenský převrat pro Cardoso znamenal nutnost emigrace, avšak během krátké doby se mu podařilo získat místo asistenta v ILPES (v rámci CEPAL) v Santiagu de Chile. Chilská metropole byla v této době intelektuálním centrem Latinské Ameriky a Cardoso tak měl možnost spolupracovat s předními latinskoamerickými badateli. Postupně začal uvažovat o Latinské Americe jako o jednotném regionu se společnými problémy a společně s chilským sociálním historikem Enzo Falettem napsal svou fundamentální práci *Závislost a rozvoj v Latinské Americe* (1969), která se stala jedním ze zakládajících spisů teorie závislosti a okamžitě po svém vydání získala mimořádný ohlas (podrobněji o Cardosoově pojetí závislosti viz kapitola 2.3). V roce 1968 Cardoso krátce působil na univerzitě v Paříži v době vrcholu aktivit studentských hnutí, mezi jeho kolegy zde patřili Alain Touraine, Raymond Aron, Michel Crozier či Henri Lefebvre a studenty mimo jiné Daniel Cohn-Bendit. Setkání s francouzským studentským hnutím znamenalo pro Cardoso kulturní šok – jeho požadavky na individuální a revoluční osvobození se podstatně lišily od politického klimatu na univerzitách v Brazílii. Zároveň si odnesl zkušenost, že pasivní společnosti je možné relativně rychle mobilizovat, že společenské změny jsou často nepředvídatelné, avšak pro trvalejší efekt aktivity hnutí je nezbytná podpora organizované politické síly. Ve stejném roce se Cardoso vrátil na univerzitu v São Paulu, kde získal profesorskou stolicí v politické vědě na základě obhajoby spisu *Politika a rozvoj v závislých společnostech* (1971), kde srovnával hnutí a ideologii spjatou s vládou Vargase v Brazílii a peronismem v Argentině. Na základě výzkumu vzorku podnikatelů v obou zemích dospěl k závěru, že s mírou internacionalizace ekonomiky se zvyšuje rozpor mezi politickými aspiracemi zakotvenými lokálně a ekonomickými zájmy vázanými na světový trh. V důsledku toho klesá zájem o politickou participaci ve formě konfliktu a kompromisu s místními aktéry (např. s dělnictvem) za účelem

realizace politických reforem a zvyšuje se orientace na spolupráci se zahraničním kapitálem. [Goertzel 1999: 36-38, 44-48; Kahl 1988: 176]

Krátké politické uvolnění však opět vystřídal represe jako reakce vojenské vlády na činnost studentských hnutí, takže řada levicových profesorů musela odejít do vynuceného důchodu. Cardoso tak společně s několika svými kolegy založil nezávislou výzkumnou instituci Brazílské centrum pro analýzu a výzkum (CEBRAP), která byla financována Fordovou nadací⁴ a stala se elitním vědeckým pracovištěm. Cardosoův zájem se v této době posunul směrem k aplikované sociální vědě a v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se věnoval především třem tématům: rozvoji teorie závislosti (především debatám o logice teorie a povaze marxismu s ohledem na vztah mezi teorií a praxí), problémy města (zvláště výzkum São Paula) a analýza brazilské politiky (postavení jednotlivých skupin a tříd v jejím rámci a problematika přechodů od vojenské diktatury k demokratičtějšímu a pokrokovějšímu režimu. Vedle vlastní vědecké činnosti se Cardoso aktivně věnuje politice, podílí se na organizaci opozice proti vojenskému režimu, pravidelně píše komentáře do významných deníků, kde se snaží propagovat demokratické myšlenky a v roce 1983 se stává senátorem za stát São Paulo, o rok dříve byl zvolen na čtyřleté období předsedou Mezinárodní sociologické asociace (ISA). Jeho politická kariéra pokračuje získáním pozice ministra financí v roce 1993 a vrcholí funkcí prezidenta ve dvou volebních obdobích v letech 1995-2002 (o Cardosoově politické kariéře a pozdějším intelektuálním vývoji viz kapitola 4.2 a 6.1). [Goertzel 1999:51-55, 70-75]

2.2 Metodologie

Cardoso ve své práci vychází z pojetí sociologie jako teoreticko-empirické vědy, přičemž se vyhýbá jak čistě abstraktnímu teoretizování odtrženému od sociální reality, tak i striktnímu empiricismu bez širšího teoretického ukotvení. Ve svých empirických výzkumech používá techniku rozhovoru, pozorování i studia dokumentů, ale statistické metody aplikuje pouze

⁴ V čele Fordovy nadace v Brazílii tehdy působili liberální intelektuálové v minulosti spjatí s Kennedyho administrativou, kteří chtěli podpořit rozvoj společenských věd a vyhnout se chybám nekritického antikomunismu. Cardoso a jeho tým mohli prosadit projekt výzkumného pracoviště mimo jiné i díky vazbám na establishment v São Paulu a díky tomu, že Peter Bell (zástupce nadace v Rio de Janeiru) odmítl argumenty CIA, podle kterých je Cardoso podvrtný živel a neměl by tudíž dostat finanční podporu. [Goertzel 1999: 51-53, Font 2001: 29]

omezeně z hlediska intenzity jejich využití i sofistikovanosti konkrétních aplikovaných postupů. Ve své profesorské práci konstatuje, že „kvantitativní analytické techniky a citace jednotlivců jsou užívány jako 'interpretační klíče', nikoli za účelem vyvození statistických závěrů“.⁵ (Cardoso podle [Goertzel 1999: 47]) Základní principy svého přístupu ke vztahu teorie a empirie přibližuje v jednom pozdějším rozhovoru: „Co se snažím udělat, je osvětlit určitými intelektuálními kategoriemi konkrétní historickou situaci. A snažím se držet krok s těmi nejnovějšími technikami...ale dostupné techniky jsou stále slabé. Jsou založeny na empirických zobecněních, pokoušejících se zachytit neměnnosti a pravidelnosti situace zdůrazňováním nejstabilnějších prvků. V daném výzkumu je možné rozvinout nástroje na zjišťování přítomných napětí a konfliktů či hodnot aktérů. Ale není žádná metodologie pro pochopení objevujících se sil, a ježto můj hlavní zájem je vždy změna, která by v hegelovsko-marxovské dialektice mohla být nazvána negace situace. ... Nezajímá mně nová pseudoteorie, mytologie či scholasticismus. Smysl to má pouze tehdy, když můžete kombinovat teorii, výzkum, historický okamžik a praxi – ale je těžké hrát tuto hru a pohybovat se mezi jednotlivými úrovněmi. Vyžaduje to flexibilitu, jak intelektuální, tak emocionální.“⁶ (Cardoso in [Kahl 1988: 180, 178]) Cardosoovy studie tak zpravidla mají formu interpretativních esejů, ve kterých různým způsobem kombinuje teoretické úvahy, výsledky výzkumů, historické znalosti i vhled získaný praktickou účastí ve společenském a politickém životě.

Cardoso s Falettem při své analýze situace závislosti latinskoamerických zemí vycházejí z předpokladu, že „je od počátku nutné uznat, že sociální struktury jsou produktem lidského kolektivního chování. Proto, ačkoli přetrvávají, sociální struktury mohou být a ve skutečnosti jsou neustále přetvářeny sociálními hnutími. V důsledku toho je náš přístup jak strukturální,

⁵ „quantitative analytical techniques and quotations from individuals are used as 'interpretative clues,' not for purposes of drawing statistical inferences.“ (Cardoso podle [Goertzel 1999: 47])

⁶ „What I try to do is to illuminate with certain intellectual categories a particular historical situation. And I try to keep up with the newest techniques—I've done some game theory with the computer—but the available techniques are still weak. They are based on empirical generalizations, attempting to capture the constancies, the regularities of a situation, emphasizing the most stable aspects. One can in a given investigation develop instruments for detecting the current tensions and conflicts, the values of the actors. But there is no methodology for understanding the forces that are emerging, and yet change is always my main preoccupation, what in [the] HegelianMarxist dialectic would be called the negation of the situation.... I am not interested in a new pseudotheory or mythology, a new scholasticism. It only makes sense if you can combine theory, research, the historical moment, and practice—but it is hard to play that game, to move among the levels, and it takes flexibility, both intellectual and emotional.“ (Cardoso in [Kahl 1988: 180, 178])

*tak historický: zdůrazňuje nejen strukturální podmíněnost společenského života, ale také historickou transformaci struktur konfliktem, sociálními hnutími a třídními boji. Naše metodologie je tedy historicko-strukturální.*⁷ [Cardoso, Faletto 1979: x] Povaha společenské struktury je chápána jako hluboce asymetrická s převládajícím vykořisťujícím typem společenské organizace. Porozumění existujícím nerovnostem vyžaduje analýzu sociálně-ekonomické základny společnosti, procesů a mechanismů dominance, jejichž prostřednictvím se struktury udržují, přičemž se předpokládá možnost změny či zpochybnění situace závislosti. (Cardoso, Faletto 1979: x-xii) Možnosti dosažení úspěchu při realizaci strategií jednotlivých aktérů jsou z velké části dány strukturálními limity, takže historicko-strukturální perspektiva musí brát v úvahu jak relativní neměnnost a nepružnost struktur, tak i skutečnost, že mohou být nahlíženy jako procesy – jako výsledky lidského jednání a třídních bojů. Musí tedy zkoumat historický proces formování a změny struktur. [Larraín 1989: 162]

V tomto pojetí měření konkrétních situací závislosti neznamena převedení skutečnosti na soubor testovatelných či falzifikovatelných hypotéz, které by vedlo ke ztrátě globální a historické perspektivy, nýbrž aplikaci dialektické metody, pomocí níž by bylo možné každou novou situaci závislosti specifikovat a vztáhnout ji k předchozím a v případě nutnosti zdůraznit její odlišné účinky. Na počátku měření tak je nezbytné mít adekvátní teorii a pojmový aparát, které by datům dávaly smysl. Přesnost historicko-strukturální interpretace musí být kontrolována konfrontací vytyčených struktur a trendů změny s aktuálními společensko-politickými procesy. Rozhodující význam má tedy vymezení a identifikace momentu významné strukturální změny. Analýza závislosti latinskoamerických zemí se tak nezaměřuje pouze na zkoumání abstraktní logiky akumulace, nýbrž i na vztahy a boje mezi třídami a dalšími aktéry na mezinárodní i lokální úrovni. Odlišný vývoj jednotlivých zemí tedy nezpůsobuje pouze rozdílnou přítomností přírodních zdrojů či dobou začlenění do kapitalistického systému, ale i střety či koalice lokálních tříd se zahraničními zájmy, různé formy státní organizace, ideologie či politické strategie. [Cardoso, Faletto 1979: xii-xvii]

⁷ „... it is necessary to recognize from the beginning that social structures are the product of man's collective behavior. Therefore, although enduring, social structures can be, and in fact are, continuously transformed by social movements. Consequently, our approach is both structural and historical: it emphasizes not just structural conditioning, of social life, but also the historical transformation of structures by conflict, social movements, and class struggles. Thus our methodology is historical-structural.“ [Cardoso, Faletto 1979: x]

Cardosův dialektický přístup k sociálním jevům, usilující o „*poukázání na rozpory a formulování vztahů, ve kterých stejná věc je transformována v jinou prostřednictvím procesu, který se odehrává v čase a který určité třídy nebo fragmenty tříd přivádí pomocí boje do vztahu s ostatními a staví je do soupeřících bloků... V této analytické perspektivě procesy obsahují změny v kvalitě a ne pouze ve stupni.*“⁸ [Cardoso 1977: 16], vychází z principů hegelovsko-marxovské dialektiky. Cardosův zájem však nikdy nebyl cizelování jediné správné metodologie, abstraktní teoretizování či přednostní soustředění na obhajobu Marxova učení a hledání co možná nejautentičtější interpretace jeho díla a ačkoli „*samotný koncept závislosti 'je definován v teoretickém poli marxistické teorie kapitalismu', protože nemůže být 'uvažován bez pojmu nadhodnoty, vyvlastnění, akumulace atd.*“⁹ (Cardoso podle [Larraín 1989: 160]), s řadou Marxových pojmů ve své analýze závislosti explicitně nepracuje. Spíš než základní teoretické dílo *Kapitál* je možné za model Cardosoovy analýzy považovat studii *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*, kde Marx rozebírá příčiny porážky francouzské revoluce v roce 1848. Postupem doby sice Cardoso ve svých studiích odkazuje na Marxovo dílo stále méně (i když nikdy vliv marxismu zcela nevymizí) a kritizuje mnohé marxistické teoretiky, ale Marxovu cíli odstranit systém vykořisťování zůstává oddaný i nadále. [Goertzel 1999: 19, 67]

2.3 Pojetí závislosti

Svou základní práci o závislosti *Závislost a rozvoj v Latinské Americe* napsal Cardoso společně s chilským sociálním historikem Enzo Falettem během svého působení v Santiagu de Chile v roli asistenta u ILPES, kam se uchýlil v důsledku vynuceného odchodu z Brazílie po vojenském převratu v dubnu roku 1964. V této době již na brazilské intelektuální scéně získal renomé díky své činnosti v univerzitní politice a analýzám domácí politické a ekonomické situace, především zásluhou své studie o průmyslových podnikatelích a

⁸ „... pointing out contradictions and formulating relationships in which the same thing is transformed into the other by means of a process which takes place in time and which brings certain classes or fragments of classes into relation with others through struggle and opposes them into a rival blocs... In this analytical perspective, processes involve changes in quality and not mete in degree.“ [Cardoso 1977: 16]

⁹ „The very concept of dependency 'is defined within theoretical field of the Marxist theory of capitalism' because it cannot be thought of „without concepts of surplus-value, expropriation, accumulation etc.“ (Cardoso podle [Larraín 1989: 160])

hospodářském rozvoji. V chilské metropoli získal možnost spolupracovat se předními latinskoamerickými odborníky, začal zde uvažovat o Latinské Americe jako o jednom celku se společnými problémy a v návaznosti na své předchozí studie brazilské společnosti začal rozvíjet úvahy o problematice závislosti. Dostupné údaje (včetně informací od samotných autorů) o tom, kdy přesně Cardoso s Falettem knihu psali (a tedy i zda lze za zakladatele teorie závislosti považovat tyto dva autory anebo Andre Gundera Franka), se liší. Ted Goertzel např. uvádí, že na knize pracovali v letech 1965-67, od roku 1967 kolovaly cyklostylové kopie a (o čem není sporu), že kniha byla poprvé vydána ve španělštině v roce 1969.¹⁰ Základ studie napsal Cardoso, Faletto ji významně doplnil a revidoval a konzultace k textu poskytli mimo jiné Raúl Prebisch a španělský sociolog José Medina Echeverría, který žil v emigraci v důsledku španělské občanské války a nástupu Francovy diktatury. Kniha okamžitě zaznamenala silný mezinárodní ohlas, byla přeložena do několika jazyků a do svého anglického vydání v roce 1979 vyšla ve španělštině šestnáctkrát. Tak výrazného vlivu mohlo toto dílo dosáhnout díky svému načasování, neboť bylo vydáno v době, kdy již byl zřejmý rozpor mezi předpoklady dominantních teoretických přístupů a reálným vývojem; teoretickému novátorství, umožňujícímu propojit lokální a mezinárodní faktory a představujícím přístup odvozený z vlastního vývoje (nikoli cizích zkušeností); i dobovému politickému klimatu, kdy období poválečného optimismu vystřídala skepse plynoucí z obtíží dosavadní cesty rozvoje a kdy namísto uspokojení rostoucích nároků na autonomii nastala éra vojenských režimů, upevnění vazeb na Washington a na mezinárodní trh. [Goertzel 1999: 38-39; Kahl 1988: 184-186] Ze zpětného pohledu Cardoso přičítá ohlas na tuto práci i skutečnosti, že ve výkladu příčin krize šedesátých let zdůrazňuje roli politiky (a tedy i vlastního podílu latinskoamerických zemí na zaostalosti), na rozdíl od řady ostatních latinskoamerických autorů, kteří hovořili o vyčerpání možností rozvoje v podmínkách

¹⁰ Robert A. Packenham na základě rozboru informací z několika různých zdrojů, včetně prohlášení samotných autorů, dospěl k závěru, že základní práce Andre Gundera Franka *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe* byla vydána dva roky před knihou *Závislost a rozvoj v Latinské Americe*, že byla psána dříve, že Faletto viděl Frankův rukopis minimálně šest měsíců před dokončením společné studie s Cardosem, a že je možné, že Frankova kniha ovlivnila Cardosa a Faletta, a ne naopak. [Packenham 1992: 19-23] Vzhledem ke skutečnosti, že obě pojetí závislosti se v řadě ohledů liší, že míru a podobu vlivu Frankovy práce na Cardosa s Falettem nelze jednoznačně prokázat, že zárodky úvah zmíněných autorů lze nalézt již v jejich předchozích, na sobě nesporně nezávislých studiích a že obě práce jsou z významné části ovlivněny intelektuální klimatem Santiaga de Chile poloviny šedesátých let, kde analýzy v podobném duchu rozvíjeli i další autoři a kde Cardoso s Frankem vedli dlouhé debaty o marxismu a vývoji Latinské Ameriky [Goertzel 1999: 39], pokládám za vhodnější označit za zakladatele teorie závislosti jak Franka, tak Cardosa s Falettem.

kapitalismu a nezbytnosti socialistické revoluce, a také tomu, že se jim podařilo zachytit počátky globalizace, především rostoucí roli nadnárodních korporací. [Cardoso 2006: 96-98] Závislost v pojetí Cardoso a Faletta je vhodné označit spíše za perspektivu či referenční rámec, než za teorii ve vědeckém smyslu, neboť se zaměřuje na „jisté aspekty historické situace – vztah mezi vnitřními ekonomickými a politickými silami a vnějšími mocnostmi, které ovládají světovou ekonomiku – ale neříká analytikovi, jaké přesně tyto vztahy budou. Jinými slovy, říká mu jak studovat historii, ale neříká mu konkrétně, co najde, když tak učiní.“¹¹ [Kahl 1988: 176] V tomto smyslu někteří autoři označují tento přístup jako *metodologii analýzy konkrétních situací závislosti*, která je principiálně odlišná od ostatních pojetí závislosti (mj. i Frankova), zařazených pod kategorii *formální teorie zaostalosti*. (Palma podle [Love 1994: 446])

Ačkoli Cardoso opakovaně kritizoval přístupy řady svých kolegů, vždy zdůrazňoval kontinuitu svého díla s Marxovými analýzami. Zatímco Marx se soustředil na rozbor třídních a produkčních vztahů v podmínkách relativně volného trhu kapitalismu devatenáctého století, ve dvacátém století by se podle Cardoso zaměřil více na rostoucí roli státu a monopolů, o což se na počátku století pokoušel Lenin a o co se snaží i Cardoso. [Goertzel 1999: 57] Svůj koncept závislosti zamýšlel jako doplněk a korekci příliš zjednodušujícího konceptu imperialismu, neboť ten „je příliš často užíván ve smyslu vnějšího determinismu. Je důležité připomenout, že uvnitř národa jsou historické volby a alternativní politické možnosti. Oba koncepty jsou spíše otázky než teorie; podle mého názoru je zavádějící myslet si, že vyřešíte všechny problémy, pokud jde o závislost. Každá situace vyžaduje analýzu. Není rozporu mezi analýzou orientovanou na třídu a na závislost; jako pružné nástroje můžeme používat obě. Musíme studovat vztahy mezi třídami uvnitř země a mezi třídou ve světovém smyslu.“¹² [Kahl 1988: 177]

¹¹ „to certain aspects of an historical situation – the relation between the internal economic and political forces and the external powers that dominate the world economy – but it does not tell the analyst just what those relations will be. In other words, it tells him how to study history, but does not tell him what he will find as he does so.“ [Kahl 1988: 176]

¹² „is used too much in the sense of external determinism. It is important to remember that there are historical options, alternative political possibilities inside a nation. Both concepts are more questions than theories; it is misunderstanding in my view to think that you solve problems in terms of dependency. Each situation needs analysis. There are no contradictions between a class-oriented and a dependency-oriented analysis; we can use them both as flexible tools. We have to study the relations between the classes inside the country and between the class in a world sense.“ [Kahl 1988: 177]

Ve svých analýzách závislosti Cardoso odmítá některé základní premisy, které sdílí velká část autorů zabývajících se touto problematikou. Jde především o předpoklad, že závislost nevyhnutelně způsobuje stagnaci, že kapitalismus na periferii již není životaschopný, že kapitalistický rozvoj znamená řešení společenských rozporů a národní kontrolu ekonomiky, dále pak etické rozlišení mezi růstem a rozvojem, tezi Ruyeho Maura Mariniho o závislém kapitalismu jako příčině supervykořisťování práce (národní buržoazie na periferii jako pasivní element neschopný akumulace, která je za těchto podmínek dosažitelná pouze v centru; omezení domácího trhu na periferii řízené za účelem podpory exportu a expanzivní politiky) a argument Theotonia dos Santose, že kapitalistický vývoj na periferii dosáhl takového stadia, že latinskoamerické země stojí před volbou fašismu či socialistické revoluce. [Larraín 1989: 162-164]

Koncept závislosti u Cardosa a Faletta je nástrojem k uchopení a porozumění empirické situaci z perspektivy způsobu napojení vnitřních a vnějších strukturálních komponent, přičemž je nutné přednostně se zaměřit na vnitřní projevy závislosti, používá-li se její koncept jako „specifický druh 'kauzálně-významového' pojetí – následky determinované způsobem daného historického vztahu, nikoli jako pouhý 'mechanicko-kausální' koncept, jenž by zdůrazňoval prvotní vnější určení, které vede k 'vnitřním' důsledkům.“ [Cardoso, Faletto 2007: 17] Autoři se ve své práci pokouší vysvětlit „ekonomické procesy jako procesy sociální, je třeba hledat teoretický průnik, kdy se ekonomická moc chápe jako sociální dominance, tedy jako politika; právě prostřednictvím politického procesu se jedna třída nebo sociální skupina snaží ustavit takový systém sociálních vztahů, který by jí dovoľoval vnútit zbytku společnosti vlastní způsob produkce, nebo alespoň usiluje o spojenectví či o podřízení ostatních skupin a tříd s úmyslem rozvinout takovou ekonomickou formu, jež by byla slučitelná s jejími zájmy a cíli. Podoba ekonomických vztahů tak vymezuje hřiště politické akce.“ [Cardoso, Faletto 2007: 17] Další klíčová témata představují „ekonomické podmínky světového trhu včetně mezinárodní rovnováhy moci, struktura národního výrobního systému a jeho způsob napojení na zahraniční trh, historicko-strukturální uspořádání daných společností s jejich formami distribuce a udržování moci a zejména politicko-sociální hnutí, která vyvíjejí tlak ve směru změny v souladu se svým zaměřením a cíli.“ [Cardoso, Faletto 2007: 17-18]

Na počátku analýzy je třeba rozlišit stav zemí *bez rozvoje*, historicky týkající se zemí bez tržních vztahů s industrializovanými zeměmi, a *zaostalosti*, která nastává v důsledku expanze kapitalismu napojujícího se na jeden trh ekonomiky (historicky nejprve ve formě kolonie, později národního státu), vykazující odlišný stupeň diferenciací výrobního systému a rozdílnou pozici ve struktuře globálního kapitalismu. Schéma *zaostalých* a *rozvinutých* ekonomik, odkazující především k vnitřní struktuře a diferenciaci výroby jednotlivých zemí, se ukazuje jako nedostatečné, neboť na rozdíl od pojmů *centrum* a *periferie* nebere v úvahu rozdílné pozice a funkce v rámci struktury globální výroby. Koncept *závislosti* v tomto kontextu odkazuje na vazbu ekonomického a politického systému uvnitř jednotlivých zemí i ve vztahu k zahraničí a politicko-sociální důsledky, které z daného vztahu vyplývají. [Cardoso, Faletto 2007: 19-20] Od doby, kdy se stává cílem vytvoření národa, usiluje politické centrum prostřednictvím ovládnutí situace na domácím trhu o jistou míru autonomie, možnosti jednání jsou však limitované ekonomickými vazbami určenými závislostí na vnějším trhu. Podřízený vztah vůči zahraničí znamená přeměření politického, ekonomického a sociálního chování a struktury podle „národního zájmu“, čehož vyplývá zaměření *integrované analýzy rozvoje* na určení ekonomických a společensko-politických vazeb existujících v národním rámci. Nelze ale předpokládat, že vývoj periferních zemí bude probíhat stejným způsobem jako v zemích centra, a hledat eventuální společné prvky, jejichž přítomnost v periferní zemi by znamenala příchod příslušné fáze rozvoje (např. obchodní či průmyslový kapitalismus), neboť vzhledem ke globální, nikoli národní povaze kapitalismu těmito fázemi procházely země centra i periferie zároveň, přičemž každá v nich zastávala odlišnou pozici a jejich charakteristickým znakem, jež je třeba analyzovat, je specifická forma vzájemného vztahu. [Cardoso, Faletto 2007: 22-25]

Odlišných forem nabývají na periférii i vztahy mezi třídami, každá forma závislosti vytváří specifické dynamické uspořádání mezi třídami, na jehož základě dochází k přechodu k jiné formě závislosti. Ta sice často mívá kořeny mimo národ, ale tím, co jí dává podobu, je vnitřní vztah mezi třídami a „*dynamika, kterou může závislý ekonomický systém v národním prostředí získat, je určována, v daných mezích, schopností domácího systému spojení dávat této dynamice expanzivní schopnost.*“ [Cardoso, Faletto 2007: 26] Výsledek rozvojové dynamiky není předem dán, zhodnocení jeho konkrétních možností závisí na analýze strukturálních

faktorů i jednání jednotlivých aktérů usilujících o udržení státu quo i o společenskou změnu, včetně jejich ideologií a hodnotových orientací. [Cardoso, Faletto 2007: 28]

Na základě utváření forem závislosti a třídních vztahů vytváří Cardoso a Faletto periodizaci vývoje latinskoamerických zemí následujícího po rozpadu koloniálních impérií a chaotickém počátku období nezávislosti. V této době, nazvané *období expanze navenek*, dochází ke stabilizaci nových politicko-ekonomických vazeb a formují se dvě základní formy závislosti: *národně kontrolované výrobní systémy* a *enklávní ekonomiky*. Národně kontrolované výrobní systémy vznikaly zpravidla na bývalých koloniích určených k osídlení. Výrobu v zásadě kontrolovaly domácí podnikatelské skupiny, které vytvářely investiční rozhodnutí, takže kapitál nacházel svůj výchozí i cílový bod v domácí ekonomice. Podmínky obchodování s vývozními produkty (ceny, kvóty atd.) jsou dány situací na mezinárodním trhu, do značné míry kontrolované vlivnými skupinami z centra. Možnost zapojení nově nezávislých států do světového trhu úzce souvisela se schopností domácích skupin výrobců přeměrovat své ekonomické a politické vazby. Na vnější úrovni to znamená přeměrovat obchodní vazby od bývalých kolonizátorů ve prospěch zájmů nových dynamických center kapitalismu, jejichž komerční a finanční sektor nyní určuje obchodní podmínky, s čímž souvisí následné změny mezinárodních politických aliancí. Na vnitřní úrovni vzniká stát vytvořením spojenectví mezi plantážním vývozním sektorem (s vazbou na městské obchodní a finanční skupiny) a tradiční velkostatkářskou oligarchií. Enklávní ekonomiky vznikaly buď v důsledku rozkladu domácí výroby způsobeném nekonkurenceschopností na světovém trhu, nebo expanze centrálních ekonomik do oblastí pouze okrajově zapojených do mezinárodního trhu. Je možné rozlišit dva typy enklávní ekonomiky: těžební a zemědělskou. Těžební vyžaduje vysokou koncentraci kapitálu a omezenou zaměstnanost, zemědělská vyžaduje velké množství nekvalifikovaných pracovních sil, ale relativně málo kapitálu. V enklávních ekonomikách investiční rozhodnutí závisí na zahraničí, kam putují i zisky, zatímco s lokální ekonomikou vývozní sektor nepojí téměř žádná pouta. Ekonomické vazby se formují v prostředí trhů centra. [Cardoso, Faletto 2007: 33-38]

Postupem doby nastává v důsledku diferenciací exportní ekonomiky strukturální proces, kdy se pomalu začínají utvářet a projevovat široce definované střední vrstvy, který autoři nazývají *období přechodu*. Politicky začal upadat systém oligarchie ještě před světovou hospodářskou

krizí (která jej umocnila) a možnosti překonání společensko-ekonomické krize, formování politických aliancí, vzorce sociální integrace, typy společenských hnutí i přetrvání či nepřetrvání agroexportního systému závisely do značné míry na druhu závislosti dané země. V zemích s národně kontrolovaným výrobním systémem krize způsobená tlakem nových sociálních skupin (produktů dynamiky vývozního systému) se lišila „*v souladu s intenzitou a formou společného působení dvou procesů: konsolidace zvláštních způsobů vlády umožňujících vývozní systém a diferenciaci národního výrobního systému, v důsledku kterých se pomalu utvářelo urbánně-průmyslové hospodářství a paralelně vývozní ekonomice se rozvíjela nová odvětví... Existence nebo neexistence paralelních vývozních odvětví – nezávisle na tom, kdo je ovládá – ovlivňuje proces vnitřní diferenciaci hospodářství, protože podmiňuje formy sociální dělby práce. Tento proces na oplátku působí nejen na velikost domácího trhu, nýbrž také na strukturaci nových sociálních skupin. Tyto sociální skupiny nejsou pouhým mechanickým důsledkem „ekonomické struktury“ ony se ji snaží také rozvinout nebo pozměnit jako prostředek prosazení či udržení zvláštní formy dominance.*“ [Cardoso, Faletto 2007: 41-42,44] Obecnou, více či méně zjevnou tendencí byla snaha jedné dominantní agroexportní skupiny docílit pro sebe monopolní kontroly prostřednictvím zavedení monokulturní produkce a tím získat téměř hegemonní politickou moc. Konkrétní forma přechodu a způsob začlenění se v jednotlivých zemích lišil: v Argentině se střední vrstvy začlenily do hegemonie vývozní buržoazie, v Brazílii se integrovaly „tradiční“ střední vrstvy a nastala krize oligarchicko-buržoazní vlády, v Uruguayi se začlenily střední třídy do mocenské aliance a v Kolumbii přetrvala oligarchická nadvláda a slabost střední třídy. V perspektivě autorů je pro vysvětlení variability forem rozvoje v různých zemích spíše než hospodářská důležitost v tomto období diferenciaci sociální a s ní spjatá mocenská rovnováha mezi skupinami a třídami. Souhrnně řečeno: „*rysy, jež získal proces rozvoj po krizi z roku 1929, se zásadně změnily v závislosti na způsobu transformace politického systému následkem nátlaku již zmiňovaných nových sociálních skupin a podle existujících konfliktů a v důsledku strukturálních možností, které dovolovaly reakci skupin napojených na vývozní odvětví.*“ [Cardoso, Faletto 2007: 39-55]

Enklávní ekonomky se zformovaly na přelomu devatenáctého a dvacátého století, kdy se zkonsolidovala moc politických skupin místního významu, které získaly kontrolu nad

důležitými ekonomickými odvětvími. Forma přechodu byla ovlivněna stupněm diferenciací výrobní struktury a politický proces určování vztahů mezi skupinami, které je kontrolovaly, zahraničními skupinami ovládajícími enklávní ekonomiku a domácími podřízenými třídami v rámci organizace státu. V zemích s enklávní ekonomikou navazují rolníci a dělníci ekonomický vztah se zahraničními podniky, takže jejich podřízenost místním vládnoucím skupinám je ryze politická. Ekonomická slabost vládnoucích skupin podporuje tendenci k vylučujícímu způsobu vlády, neboť jejich napojení na enklávní sektor závisí na schopnosti zajistit pořádek uvnitř země, dostatek pracovních sil a životaschopnost uzavřených dohod. Politická účast relativně slabých středních vrstev se odehrává na pozadí protioligarchické rolnické mobilizace, neboť ve formálních politických institucích se odehrávaly pouze dílčí souboje mezi jednotlivými skupinami oligarchie. V určitých situacích získala částečný podíl na moci i buržoazie, což vedlo ke zvýšení diferenciací výrobní struktury, růstu měst a dělby práce a tedy i početnému zvýšení středních, městských lidových vrstev a byrokracie. Konkrétní průběh, forma a politické koalice období přechodu se v jednotlivých zemích podstatně lišily: v Mexiku, Bolívii a ve Venezuele (v prvních dvou prostřednictvím revoluce) se začlenila střední třída díky oslabení oligarchické vlády, v Chile a Peru přistoupila střední třída k buržoazně oligarchické vládě, ve Střední Americe stála střední třída v opozici proti latifundistům a enklávě a do mocenské koalice se neintegrovala. Obecně v zemích s enklávní ekonomikou nebyl vnitřní trh příliš rozvinutý a zformování industrializační buržoazie záviselo na aktivitě státu, díky čemuž zde nedocházelo k rozvoji rozvojového populismu. Změna rozvojové strategie směrem k posílení městského průmyslového sektoru nastala (pokud vůbec) až po druhé světové válce. [Cardoso, Faletto 2007: 56-67]

V tomto období se latinskoamerické vlády pokoušely zavádět politiku ISI, jejímž cílem byla podpora domácího průmyslu a vnitřního trhu, což předpokládalo novou roli státu, spočívající v zajištění základní infrastruktury a částečného přesunu příjmů vývozního odvětví do vnitřního sektoru, namísto pouhé reprezentace zájmů vývozců a latifundistů. Tvůrci industrializační politiky musely vyřešit základní problém hospodářské politiky, *„která by sloučila vytvoření ekonomické podpůrné základny nových skupin podílejících se nově na přechodu moci spolu s nutností získat početné skupiny nespokojených a nezaměstnaných do měst s cílem změnit současný mocenský systém s pomocí jejich socioekonomického*

začlenění.“ [Cardoso, Faletto 2007: 69] Projevovaly se dvě základní tendence: tlak mas na participaci a přerozdělování (posílené rozmachem proletariátu a nedělnického městského lidového sektoru) a zájem nových vládnoucích vrstev na pokračování hospodářské expanze orientované nyní na vnitřní trh. Nezbytnost sladění rozšíření spotřeby se zvýšením investic a státního podílu na rozvoji s posílením soukromého městského průmyslového sektoru vedla ke vzniku kombinace ideologie *nacionalismu* a *rozvojářského populismu* a střetu koalice průmyslové buržoazie, státní byrokracie a lidových a dělnických vrstev se zájmy vývozního sektoru. Výsledné rysy industrializačních politik jsou určeny způsobem vyrovnání role státu s rolí průmyslové buržoazie v rovině hospodářských funkcí i politického vyjádření zájmů jednotlivých mocenských skupin. Zároveň rostl význam mas jako pracovní síly a součásti spotřebního trhu (a tedy nutné podmínky pro industrializaci) i jako relevantní politické síly. Z obecné perspektivy lze rozlišit tři různé modely vztahu mezi státem a průmyslovou buržoazií: *liberální industrializace* (řízená soukromým sektorem, založená na předpokladu předchozí existence silného a homogenního agroexportního odvětví, napojeného i na vnitřní trh, které část svého kapitálu převádí do průmyslového sektoru, např. Argentina), *národně populistická industrializace* (orientována v rozdílné míře státem, vyjadřující koalicí buržoazie, středních a lidových vrstev, společně i v rozporu s agroexportně-importním odvětvím, např. Brazílie) a *industrializace řízená rozvojářským státem* (stát pomocí závazných programů určuje investice a upevňuje základnu průmyslové ekonomiky, protože domácí soukromý sektor je při akumulaci kapitálu příliš slabý, např. Mexiko a Chile). [Cardoso, Faletto 2007: 68-83]

Mocenské systémy prosazující tento typ rozvoje se v průběhu šedesátých let ocitají v krizi, což vyvolá následnou nutnost politické reorganizace. Vnitřně rozporná politika rozvojářského populismu ke svému udržení vyžaduje konjunkturu a příznivé vnější podmínky (stabilní či rostoucí vývozní ceny), dopad jejího konce záleží na konkrétní podobě předchozí politické dohody. Za stávající krizové situace se existující strategie rozvoje ukazují jako nekonzistentní, s výjimkou otevření vnitřního trhu zahraničí anebo radikální politické změny směrem k socialismu. Docházelo k upevňování vazeb domácích podniků na zahraniční monopolistické skupiny, chybělo vnitřní přeskupení výrobních odvětví, protestovaly nyní marginalizované průmyslové sektory z první fáze industrializace a na okraji se ocitly i městské lidové vrstvy,

hledající ochranu u státu proti velkým soukromým výrobním jednotkám, preferujícím výrobu úspornou na pracovní síly. Tak se rozkládala rozvojářská aliance. Nový způsob napojení na světový trh se liší od někdejších agroexportních ekonomik, neboť kromě vývozu a dovozu zahrnují také přímé průmyslové investice ekonomik centra na nových národních trzích. Investiční rozhodnutí tak částečně závisí na zahraničí, čímž částečně ovlivňují dynamiku vnitřního trhu, avšak spotřeba je interní. Přetrvávají ale dva znaky podřízenosti: závislost rozvoje průmyslu na dovozu kapitálových statků a nedisponibilních surovin, vedoucí k těsným vztahům finanční závislosti, a s touto formou rozvoje související předpoklad internacionalizace podmínek vnitřního trhu. Zatímco v předchozích dvou typech zaostalosti národní stát může udržovat jistou míru autonomie uplatňováním řady politických nástrojů v rámci svých hranic v reakci na tlaky ze zahraničí (měnová politika, ochrana úrovně zaměstnanosti atd.), v novém typu rozvoje *„mechanismy kontroly národního hospodářství částečně unikají z vnitřního rámce, protože dané univerzální normy fungování moderního výrobního systému, prosazené univerzálním trhem, nedovolují alternativy: unifikace výrobních systémů vede ke standardizaci trhů a jejich supranacionálnímu uspořádání.“* [Cardoso, Faletto 2007: 96] To však neznamená, že by se v některých zemích nemohla rozšířit míra autonomie ve vnitřním rozhodování a že by předchozí formy organizace a kontroly výroby zcela vymizely, což zvyšuje složitost politického života a v kombinaci s mechanismy voleb a kolísavostí přílivu zahraničních investic v souladu s pohyby mezinárodního kapitálu podporuje tendence k růstu politické nestability. Stát praktikuje politiku spíše podnikatelskou než populistickou a doprovodným projevem rozvoje se stává vyloučení, nejen lidových mas, ale i dříve významných společenských vrstev. V zemích, jako je Argentina či Brazílie, vyústila krize ve vojenský převrat, který vedl k propojení státu a ozbrojených sil a nastolení technokratické, korporativně autoritářské vlády s ideologií „národní bezpečnosti“. Mocenské souboje nicméně nadále pokračují uvnitř vládnoucích tříd včetně slabě politicky organizované buržoazie a mimo vládnoucí osu na mocenský systém reagují nepříliš úspěšně málo strukturované sektory dělníků, zaměstnanců a marginalizovaných. Klíčové otázky této fáze rozvoje tak jsou *„formování supranacionálního trhu, který by vyřešil problémy úspor z rozsahu a trhu ve společnostech, kde je účast na spotřebě omezená; korporativně autoritářská reorganizace politického režimu s cílem*

politické stability v 'masových' společnostech, kde však politický systém nepoživá participace mas; akumulace a větší koncentrace kapitálu v již koncentrované struktuře příjmů.“ [Cardoso, Faletto 2007: 102] Cardoso a Faletto dospívají k závěru, že přechod k ustavení relativně vyspělého průmyslového kapitalismu v závislých společnostech probíhá za přítomnosti autoritativních režimů, jejichž trvání záleží na jejich ekonomické úspěšnosti a povaze a činnosti opozičních hnutí. [Cardoso, Faletto 2007: 85-102]

V anglickém vydání knihy v roce 1979 autoři provedli řadu změn uvnitř textu a zejména připojili obsáhlý metodologický úvod a aktualizující závěr, kde do své analýzy závislosti zahrnuli vývoj v období po prvním španělském vydání. V této době nastaly změny rovnováhy v mezinárodním politickém systému, v jejichž důsledku Spojené státy přišly o podstatnou část svého vlivu (rozvoj západní Evropy a Japonska, ropná krize, porážka ve Vietnamu, vzestup Číny atd.), což otevřelo manévrovací prostor pro řadu zemí Třetího světa, včetně Latinské Ameriky. Vláda USA podporovala v sedmdesátých letech řadu autoritářských (často vojenských) vlád ve snaze zajistit soulad mezi zájmy nadnárodních korporací a místních států, tedy maximalizaci zisku a ekonomický růst s minimem politických třenic, což vedlo k obětování politických svobod a možnosti relativního blahobytu širokých mas. Základní vazba mezi státem a byznysem vylučuje lidové vrstvy a veškeré jejich autentické požadavky jsou automaticky podezřelé a považované za ohrožení existujícího řádu. V řadě případů nadále zůstává vysoká státní účast v ekonomice, narůstá role byrokracie a technokracie. Propojení mezi státem a podniky, založené na byrokracii, a nárůst vlivu armády vede k vytváření korporativistických vazeb mezi státem a společností. V této formě závislosti, která sice v některých ohledech umožňuje větší suverenitu státu, přetrvává otázka třídních konfliktů a možnost realizace alternativ závisí na uspořádání státu a tedy i existujících mocenských koalic. [Cardoso, Faletto 1979: 180-214]

2.4 Politické implikace Cardosoova pojetí závislosti

Cardoso a Faletto neusilovali ve svém pojetí o vytvoření formální teorie závislosti, univerzální metodologie, ani o formulaci souboru konkrétních opatření, který by mohl sloužit jako ucelený politický program. V závěru prvního vydání knihy *Závislost a rozvoj v Latinské*

America nekonkrétně zdůraznili význam kolektivní politické akce za realizaci strukturálně možných cílů.¹³ V předmluvě k prvnímu anglickému vydání konstatují, že nelze očekávat, že kapitalismus vyřeší základní problémy většiny populace, tudíž cílem nemůže být konsolidace státu a „autonomní kapitalismus“, ale jeho překonání a hledání cesty k socialismu. Vzhledem k tehdejší struktuře ekonomiky latinskoamerických zemí nelze socialismu docílit pouze pomocí proletariátu, ale i širšího lidové a národní hnutí. [Cardoso, Faletto 1979: xxiv, 213] Joseph A. Kahl uvádí, že oba autoři se navrhovali zvýšení přerozdělování příjmu, rozšíření lokálních trhů a větší roli státu při plánování a výrobě, což vyžaduje novou sjednocující ideologii pro potřeby rozvoje, která by umožnila vytvoření dostatečně silné aliance na prosazení politické změny. Hlavní nebezpečí zahraničních zájmů spočívá ve vlivu na vnitřní rozhodování prostřednictvím jejich místních partnerů. Těmto vlivům lze čelit pouze tlakem mas, podporou různých forem sdružování a participace a aktivitou angažovaných intelektuálů. [Kahl 1988: 17]

Jedním z mála uskutečněných pokusů o vybudování socialismu v Latinské Americe byla Kuba za Castrovy vlády. Ačkoli Cardoso vnímal kubánskou revoluci jako symbol možnosti překonání závislosti na imperiální mocnosti, nepředstavovala pro něj model pro ostatní země regionu. Jednak z důvodu přílišné byrokratizace, jednak protože se zrodila na pozadí plantážní ekonomiky, zatímco nejvýznamnější latinskoamerické státy měly diferencovanější sociální strukturu a industrializující se ekonomiku. [Goertzel 1999: 11] Ve svých studiích závislosti se problematikou socialismu Cardoso v podstatě nezabývá, ani nespécifikuje své normativní pojetí, i když vždy odmítal rétorický radikalismus části latinskoamerické levice. V jednom rozhovoru v roce 1978 vyjadřuje svou vizi světa: „*Pokud chcete znát mé vyjádření víry, jsem zastánce odstranění systému vykořisťovatelů a vykořisťovaných! Ale to je vyjádření víry, které snad má životopisný či morální význam. Důležité je rozvinout politický, nikoli morální postoj. Důležité je vědět, které síly se pohybují daným směrem, aby uvedly čin víry do reality*

¹³ „*Víme, že konkrétní běh dějin, byť by byl vymezený danými podmínkami, z velké části závisí na odvaze těch, kdo se snaží jednat pro historicky průchodné cíle. Neusilovali jsme tedy o marnou snahu teoretického vymezení pravděpodobného průběhu budoucích událostí. Ten bude spíše než na teoretických předpovědích záviset na kolektivní akci motivované politickou vůlí, která uskuteční to, co je zatím strukturálně jen možné.*“ [Cardoso, Faletto 2007: 107]

současné situace.“¹⁴ Cardoso však spatřuje zásadní rozpor mezi principiálně demokratickým pojetím socialismu v devatenáctém století a čínskou či sovětskou praxí ve století dvacátém. [Goertzel 1999: 74] Cardosoova politická činnost a pozdější politické postoje jsou podrobněji rozebrány ve čtvrté kapitole.

¹⁴ „If you want to know my personal statement of faith, I am favorable to abolishing the system of exploiters and exploited! But this is a statement of faith, which has perhaps a biographical or moral importance. What is important is to develop a political attitude, not a moralistic attitude. What is important is to know which forces are moving in a given direction, to introduce the act of faith into the reality of the current situation.“ [Goertzel 1999: 74]

3. Andre Gunder Frank

Druhou klíčovou osobností teorie závislosti je Andre Gunder Frank, americký ekonom německého původu, jehož neobyčejně pestrá akademická dráha a rozsáhlá vědecká činnost však hranice ekonomie daleko přesahuje.¹⁵ V této kapitole je představeno Frankovo pojetí závislosti s důrazem na jeho specifičnost (včetně metodologie) a biografické i společensko-politické okolnosti, které se podílely na jeho formování, a dále politické důsledky, které z něj vyplývají. Frankův intelektuální a politický vývoj přibližně od druhé čtvrtiny sedmdesátých let, kdy teorie závislosti ustupuje z centra jeho zájmu, stejně jako jeho kritika a účast na politickém životě v Chile za vlády Salvadora Allenda, jsou předmětem dalších kapitol této práce.

3.1 Intelektuální vývoj

Andre Gunder Frank (tehdy ještě Andreas Frank) se narodil 24. února 1929 v Berlíně do rodiny židovského pacifisty a spisovatele Leonharda Franka (jeho pozdější autobiografie se jmenovala *Nalevo, kde je srdce (Links wo das Herz ist)*), která po nástupu nacismu v roce 1933 emigrovala do Švýcarska. Mladý Andreas zde navštěvoval základní školu v německé, francouzské a italské jazykové oblasti a v roce 1941 celá rodina odjela do USA. Po ukončení středoškolských studií nastoupil na původně kvakerskou, později liberální (v americkém smyslu) Swarthmore College, kde se částečně pod vlivem otce přiklonil k ekonomii a stal se keynesovcem. [Frank 1998, Mintz 2007: 232]

Leonhard Frank byl jedním z představitelů marginalizované a asimilované židovské inteligence, která hromadně opouštěla Německo po nástupu nacismu. Tato generace intelektuálů téměř přirozeně inklinovala k levici, avšak navzdory sympatiím k říjnové

¹⁵ Andre Gunder Frank působil jako profesor na devíti univerzitách v Severní Americe, třech v Latinské Americe a pěti v Evropě, přednášel v angličtině, němčině, španělštině, portugalštině, francouzštině, italštině a nizozemštině na katedrách ekonomie, antropologie, geografie, historie, mezinárodních vztahů, politické vědy, sociologie a rozvojových studií. Vedle toho krátkodobě spolupracoval s řadou dalších světových univerzit, mezinárodních organizací, redakcí vědeckých časopisů i oborových asociací. Za svou vědeckou práci získal řadu ocenění. Frankova bibliografie zahrnovala v roce 2002 (tři roky před smrtí) více než 1000 publikací ve 30 jazycích (nikoli však v češtině), včetně 43 knih ve 140 různojazyčných edicích a více než 160 různých vydáních, 169 kapitol v knihách editovaných jinými autory (a několika částečně i jím) a okolo 400 článků publikovaných ve více než 600 číslech odborných i popularizačních časopisů a novin. [Short Professional Biography 2002]

revoluci si udržovala distanci k příliš dogmatickému komunismu (spjatého s dělnickým prostředím), příliš konformistické sociální demokracii (jejíž politice přičítali podíl na krizi výmarské republiky a vzestupu NSDAP). Dříve populární liberalismus nepřežil nástup fašismu, avšak jeho představitelé byli příliš evropští a asimilovaní, než aby se přiklonili k sionismu či ortodoxnímu judaismu. [Traverso 2006: 29]

Několik kulturních prostředí, kterými Frank prošel v průběhu svého dětství a dospívání, a hodnoty, které mu předával jeho otec, na jedné straně ztížili integraci do z velké části protestantské střední třídy v USA a hlavního proudu společenských věd (podrobněji viz kapitola 1.1), na straně druhé role cizince, v níž se opakovaně ocital po celý život, umožňovala nahlížet na společenské dění s kritickým odstupem, což mu ovšem nebránilo angažované politické činnosti. Po absolvování Swarthmore College Frank nastoupil k doktorskému studiu ekonomie v Chicagu pod vedením Miltona Friedmana, hlavního představitele monetarismu a chicagské ekonomické školy. Podle svých slov se mu v těchto letech dostalo skutečného vzdělání nikoli na školách, ale během dlouhého času, který strávil jako vykonavatel řady příležitostných zaměstnání a stopař na cestách po celých Spojených státech a později i Evropě. [Frank 2002].

Navzdory úspěchům u doktorských zkoušek z ekonomické teorie a veřejných financí obdržel od katedry ekonomie dopis s doporučením, aby pro svou nevhodnost či vzájemnou nekompatibilitu katedru opustil. Následně krátce působil (společně s Kennethem Bouldingem a Robertem Musgravem) na univerzitě v Michiganu, kde vypracoval studii prokazující nemožnost oddělení efektivní alokace zdrojů a rovnostářské distribuce příjmů. Poté se přesunul zpět do Chicaga na pozici asistenta do Centra pro ekonomický rozvoj a kulturní změnu, které vedl jeden z předních představitelů teorie modernizace Bert F. Hoselitz a kde kriticky zhodnotil zprávy Světové banky o Nikarague, Cejlonu a Turecku. Z finančních důvodů strávil část období v Chicagu vypracováním dílčích zpráv o sovětské ekonomice v rámci výzkumného projektu, jehož zadavatelem bylo oddělení psychologické války americké armády. To ho posléze inspirovalo k výběru tématu pro dizertační práci, kterou věnoval problematice srovnání produktivity zemědělství a průmyslu na Ukrajině v letech 1928-1955 (obhájené roku 1957), v níž rozpracoval koncept a metody měření úhrnné produktivity, využitý i v následných analýzách o vztahu lidského kapitálu a ekonomického

růstu. Ve své dizertaci se rovněž zabýval vztahem socialistických ekonomik k vnějšímu světu a položil tak základ ke své pozdější tezi o jejich začlenění do světové kapitalistické ekonomiky. V roce 1958 působil tři měsíce v Centru pro mezinárodní studia (CENIS) při MIT v týmu Walta Whitmana Rostowa. [Mintz 2007: 232; Frank 1995]

V průběhu doktorského studia trávil Frank hodně času s antropology a zabýval se studiem konfliktů. Díky této inspiraci dospěl k přesvědčení o klíčovém významu sociálna v ekonomickém rozvoji (a tedy i nezbytnosti společenské změny k jeho dosažení) a na konci padesátých let si postupně uvědomil klíčovou roli politiky. Protože dosáhnout výrazných změn pomocí reforem je velmi obtížné, přiklání se postupně k revoluční cestě. Setkání s ekonomy Paulem Baranem a Paulem Sweezym prohloubilo jeho kritický vztah vůči tehdy dominujícímu strukturnímu funkcionalismu a teoriím modernizace. Role USA při pádu Mossadekova režimu v Íránu a Arbenzova režimu v Guatemale výrazně snížila jeho důvěru v politiku podle tzv. Sinatrovy doktríny¹⁶ a tehdejších¹⁶ rozvojových studií a sociálních věd západního (především amerického) původu, které pokládal nikoli za nástroj řešení situace rozvojových zemí, nýbrž za součást problému. [Frank 1995; Frank 1998]. Podle Sidney Mintze se nejpozději roku 1959 začal zabývat úvahami o vztahu evropské a globální historie. [Mintz 2007: 232]

V této době Frank stále ještě odděloval svou profesionální činnost od politických postojů, které jej řadily k levému proudu amerických liberálů. Zlomovým momentem se stává rozhodnutí opustit prostředí metropole a liberální představu hodnotově neutrální vědecké práce a odjet do rozvojových zemí „*stát se sociálně a politicky zodpovědnějším a odvázat se říkat lidem v zaostalých zemích, jaká politická ekonomie růstu by jim mohla sloužit*“ a učít se „*skutečnou politickou vědu a politickou ekonomii v klasickém předliberálním a marxovském postliberálním smyslu*“.¹⁷ [Frank 2009: xviii]

Za tímto účelem opustil univerzitu v Michiganu, navštívil v roce 1960 Kubu a krátce Ghanu Kwame Nkrumaha a Guineu Seku Toureho. Navzdory očekávání však byly politické změny v afrických zemích malé a africká kultura příliš odlišná, takže se Frank rozhodl pro působení

¹⁶ Americká ideologie tzv. Sinatrovy doktríny se skládá ze tří zásad: „dělat věci po svém“, „co je dobré pro General Motors je dobré pro celou zemi“ a „co je dobré pro Spojené státy, je dobré pro celý svět“. [Frank 1998]

¹⁷ „*to become socially and politically more responsible ,and to dare to tell people in underdeveloped countries what political economy of growth might serve them*“... „*real political science and political economy in the classical pre-liberal and the Marxian post-liberal sense.*“ [Frank 2009: xviii]

v Latinské Americe, kde pro něj byla akulturace snazší. V Mexiku v roce 1962 napsal studii o „janusovské tváři“ mexického rozvoje, který charakterizuje vnitřní kolonizace, nikoli oddělené sektory duální ekonomiky. V sovětsko-čínském sporu v letech 1962-63 se Frank přiklání na čínskou stranu, neboť její linie se zdála být revolučnější, než politika SSSR a s ním spřízněných latinskoamerických komunistických stran.¹⁸ Ve stejné době publikoval studii o zahraniční pomoci USA vůči Brazílii, ve které prokázal, že spíše než o pomoc se jednalo o vývoz kapitálu do USA (a tedy o vykořisťování). Článek získal v Brazílii mimořádný ohlas a následně Frank získal úvazek na nově vznikající univerzitě v hlavním městě Brasílii, kde působil jako rektor antropolog Darcy Ribeiro. Mezi jeho žáky patřili Ruy Mauro Marini, Theotonio dos Santos a Vania Bambirra. V Brazílii pokračoval v kritice teoretických východisek a z nich odvozené politické praxe neoklasické a monetární teorie, keynesiánství, strukturalismu a reformismu CEPAL, Aliance pro pokrok, ortodoxního marxismu a komunistických stran. [Frank 1995]

Tuto kritiku rozvinul zejména ve třech významnějších studiích. V první z nich zpochybnil všeobecně sdílenou představu o feudální povaze brazilského zemědělství (vydána v roce 1967 jako součást zásadní práce *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe* (podrobněji viz kapitola 3.3)). Ve druhé podrobil ostré kritice sociologické teorie rozvoje, jmenovitě teorii stádií růstu, perspektivu neoparsonsovských sociálních vzorců a neoweberovských kulturních a psychologických proměnných (publikována v roce 1967 pod názvem *Sociologie rozvoje a zaostalost sociologie*). Ve třetí se pokusil o nový výklad zaostalosti jako odvrácené strany rozvoje v rámci jediného světového kapitalistického systému (vydáno až v roce 1975 pod názvem *O kapitalistické zaostalosti*). Ve stejné době se zabývá rozvojem teorie dlouhých cyklů jakožto základny pro porozumění soudobým hospodářským dějinám a v debatách v intelektuálně inspirativním prostředí univerzity v Brasílii se rodí počátky teorie závislosti. Krátce také spolupracoval s Výzkumným centrem společenských věd sponzorovaným

¹⁸ Tento postoj společně s požadavkem na zrušení kapitalismu a údajnou identifikací s marxismem v článku o mechanismech imperialismu v levicovém časopisu *Monthly Review* a v nepublikovaném dopise (obojí z roku 1964) se staly v roce 1965 oficiálním zdůvodněním zákazu vstupu na území USA, neboť obsahovaly postoje, které byly v rozporu se zájmy státu. [Frank 1998]

UNESCO v Riu de Janeiru vedeným Rodolfo Stavenhagenem, avšak po vojenském převratu v dubnu roku 1964 byl nucen Brazílii opustit.¹⁹ [Frank 1995; Dos Santos 2005: 91]

Po krátké epizodě v roli poradce u CEPAL v Santiagu de Chile, kde se setkal mimo jiné s Cardosem či Prebischem, v polovině šedesátých let Frank působil na Národní autonomní univerzitě v Mexiku (UNAM), kde se stal prvním profesorem, který vedl kurz o rozvoji a zaostalosti Latinské Ameriky. Kromě toho zde napsal studii o vnějších platbách a příjmech, kde byly poprvé odlišeny služby a ostatní zboží a kde prokázal, že aktuální deficit latinskoamerických zemí se týkal zejména finančních služeb. Zároveň se stal autorem iniciativy za nový způsob výzkumu a výuky ekonomie v Latinské Americe. V Mexiku se Frank zapojil do řady debat o rozvojové problematice (např. do polemiky s Pablo Gonzálem Casanovou) a napsal dějiny mexického zemědělství v prvním století po *conquistě* (původní záměr byl obsáhnout vývoj až do doby mexické revoluce), ve kterých zastával kontroverzní tezi, že mexické zemědělství bylo od počátku řízeno komerčně a ovlivňovaly jej transatlantické ekonomické cykly (vydáno poprvé v roce 1976 pod názvem *Mexické zemědělství 1521-1630: transformace výrobního způsobu*). Společně s Jimem Cockcroftem a Dale Johnsonem napsal knihu *Závislost a zaostalost: politická ekonomie Latinské Ameriky* (vydáno v roce 1970). [Frank 1995]

Frankovo následné dvouleté působení na univerzitě v Montrealu se časově překrývá s vydáním jeho základní práce z oblasti teorie závislosti *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe* (1967, podrobněji viz kapitola 3.3), která získala značný ohlas a vyvolala vášnivé debaty. Po odchodu z Kanady se účastnil květnových událostí v Paříži v roce 1968, kde se poprvé setkal se Samirem Aminem. Následně krátce pracoval pro Mezinárodní organizaci práce v Santiagu de Chile, kde posléze působil na místní univerzitě dalších pět let až do puče v roce 1973. Na počátku sedmdesátých let Frank aktivně podporoval vládu Salvadora Allenda (viz kapitola 4.1). Zároveň pokračoval v kritice ideologické ortodoxie ve společenských

¹⁹ Během krátkého působení v Rio de Janeiru si změnil jméno na Andre Gunder Frank. Frankovo rodné jméno je Andreas, v anglofonním prostředí používal jméno Andrew a v Latinské Americe Andrés. Místní knihovnice se ho zeptala, zda publikace od Andrewa a Andrése jsou od stejné osoby, která se jmenuje Andreas, takže se rozhodl vypustit poslední písmeno, aby do budoucna předešel podobným nejasnostem. Druhé jméno Gunder získal jako přezdívku od kolegů z atletického oddílu na střední škole, kteří jej přirovnali ke švédskému pětinasobnému světovému rekordmanovi v běhu na dlouhých tratích Gundaru Haagovi (přesný pravopis jeho jména neznal), kterého – podobně jako Franka – dělila v cíli od soupeřů velká vzdálenost. Na rozdíl od Haaga však Frank nedobíhal před všemi soupeři, nýbrž za nimi. [Frank 1995, Frank 2002]

vědách v obou blocích, kterou znal jak ze studia akademické produkce, tak i ze svých životních zkušeností, které zahrnují i studijní návštěvu Sovětského svazu v roce 1960. Díky nekonformním politickým postojům a konfliktní povaze²⁰ si získal řadu nepřátel napříč oběma bloky.²¹ V této době vycházely i studie dalších teoretiků závislosti (Cardoso a Faletto, dos Santos, Marini atd.), avšak Frank popírá možnost vzájemného vlivu v tom smyslu, že by jeho práce byla odpovědí na jejich dílo či naopak. V Chile rovněž pracoval na zamýšleném vydání rozsáhlé antologie textů k problematice zaostalosti, zahrnující vedle Latinské Ameriky také Asii a Afriku, ke které měl vypracovat teoretický úvod, který posléze pojal jako výklad historického vývoje světového systému jako celku. K vydání tohoto obsáhlého souboru nakonec nedošlo a tak se Frank rozhodl vytvořit z něj samostatnou knihu. Během svého pobytu v Chile jej několikrát přepracoval a nakonec rozdělil do dvou svazků, které vyšly se zpožděním v roce 1978 pod názvy *Světová akumulace 1492-1789* a *Závislá akumulace a zaostalost*. První titul pojednává o vývoji kapitalistického světového systému od objevení Ameriky do francouzské revoluce s důrazem na roli dlouhých hospodářských cyklů a krize akumulace kapitálu při utváření světového rozvoje a zaostalosti. Ve druhé práci se zabývá rolí závislého Třetího světa ve světovém systému akumulace kapitálu v průběhu minulých pěti století. Již na počátku sedmdesátých let tak Frank začíná uvažovat v perspektivě světového systému (podobně jako Immanuel Wallerstein) a odklání se od problematiky závislosti jako

²⁰ Sidney Mintz pokládá za základní rys Frankovy povahy a zároveň klíč k jeho intelektu a charakteru odpor k autoritám, který se již v mladém věku stal příčinou opakovaných výpovědí v zaměstnání. Hluboce zakořeněný nonkonformismus mu však umožňoval nespokojovat se s existujícími schématy a prohloubit ostrost a pronikavost pohledu na svět. [Mintz 2007: 234] Podle Roberta A. Denemarka byl Frank „*intelektuálně agresivní, občas těžko zvládnutelný, ale neochvějně čestný a přímý*“ („*intellectually aggressive, could be very difficult at times, but was unfailingly honest and direct*“), zároveň však neváhal změnit svůj postoj, jestliže jej důkazy přesvědčily o jeho mylnosti. [Denemark 2005: 90] I když přihlédneme k faktu, že tyto charakteristiky psali jeho přátelé v medailonu u příležitosti jeho úmrtí, životní osudy i velmi přímočará dikce Frankových děl svědčí o jejich oprávněnosti.

²¹ Různorodost politicko-ideologické kritiky Franka lze ilustrovat na nálepkování ze strany jeho odpůrců, které vyjadřují konkrétní antipatie jednotlivých autorů a zároveň odráží podobu politické kultury za studené války. Frank byl, dle svých slov, označován jako „*funkcionalista, dependentista, marxista, neomarxista, pseudomarxista, komunista, maoista, trockista, maloburžo, hlavní ideolog terorismu v Latinské Americe, prodloužená ruka CIA, jak řekl Rodriguez Elizondo, a podle italského komunisty Ruggiera Romana na veřejné přednášce ve Varšavě bývalý dozorce v nacistickém koncentračním táboře v Polsku (když jsem byl na střední škole v USA)*.“

(„*functionalist, dependentista, marxist, neo-marxist, pseudo-marxist, communist, maoist, trotskyist/ite, petit-bourgeois, principal ideologist of terrorism in Latin America, cats' paw of the CIA as Rodriguez Elizondo put it, and according to the Italian Communist Ruggiero Romano in a public lecture in Warsaw, a former guard in a Nazi concentration camp in Poland (when I was in high school in the USA)*.“ [Frank 1998])

hlavního předmětu svého bádání.²² V roce 1972 dospívá, částečně pod vlivem Giovanni Arrighiho, k závěru, že světová kapitalistická ekonomika vstupuje do Kondratěvovy sestupné B fáze, takže klíčovým tématem výzkumu se nyní stává krize akumulace kapitálu a její politické důsledky, zahrnující i znovuzačlenění (resp. hlubší integraci) socialistických zemí do světové ekonomiky. [Frank 1995] O dalším Frankově intelektuálním vývoji viz kapitola 6.1.

3.2 Metodologie

Frank na problematiku závislosti nahlíží primárně z ekonomických pozic, ačkoli jeho práce mají často interdisciplinární charakter. Uplatňuje v nich jak postupy vycházející z ekonomické (ale i sociologické či antropologické) teorie, tak i empirické přístupy, které zahrnují výsledky historického bádání a zejména ekonomické rozbory konkrétních problémů. Anthony Brewer poznamenává, že Frank ve svých rozborech často postupuje tak, že nejprve prezentuje soubor krátkých tezevitých tvrzení, která následně rozšíří a podpoří řadou historických příkladů, nejednou doplněných rozsáhlými citacemi. Chybí však prostor pro delší teoretickou interpretaci, stejně jako pro doklad o tom, zda daný výklad platí i pro ostatní případy, případně pro explicitní definování základních pojmů, jako je rozvoj, zaostalost, kapitalismus, metropole či satelit. Čtenář tak musí jejich mnohorozměrný význam odvozovat z konkrétního použití, což v některých případech otupuje ostrost autorovy argumentace (viz např. kapitola 5.2). [Brewer 1990: 175-176]

Frank charakterizuje svůj přístup jako historický, holistický a strukturální. [Frank 1969: 16] Historicita znamená, že zkoumané jevy se v průběhu času proměňují, takže je třeba zkoumat jejich genezi i vývojovou dynamiku. Strukturální a holistické zaměření analýzy předpokládá existenci trvalejších vlastností společenských procesů a vztahů, které nezávisí na specifických vlastnostech jednotlivých aktérů či historických jednotlivin (ani je na ně nelze redukovat), a jejichž povahu nelze rozeznat z pouhého souhrnu dílčích prvků, nýbrž pouze z obecnější perspektivy nahlížením na jimi tvořený systém. Frankův výzkum tak motivuje „*v zaostalých a socialistických zemích potřeba rozvoje teorie a analýzy dostatečné k obsazení struktury a*

²² Vedle uvedených prací k tématu závislosti lze ještě zmínit soubory kratších textů *Latinská Amerika: zaostalost nebo revoluce* (1969), *Lumpenburžoazie: Lumpenrozvoj* (1970) či *Kritika a antikritika: eseje o závislosti a reformismu* (1978).

rozvoje kapitalistického systému v jednotném světovém měřítku a k vysvětlení jeho rozporného vývoje, který produkuje zároveň ekonomický rozvoj i zaostalost na mezinárodní, národní, lokální a odvětvové úrovni. Specifické teoretické pojmy, které byly rozvinuty na základě zkušenosti s klasickým rozvojem kapitalismu v metropolitních zemích, nejsou samy o sobě pro tento účel dostatečné... Bude nutné... vědecky studovat skutečný proces světového kapitalistického rozvoje a zaostalosti a rozvinout realistickou politickou ekonomii růstu v zaostalé části světa.“²³ [Frank 2009: xv-xvi] V tomto kontextu je nutné Frankovo rozhodnutí opustit severoamerický akademický prostor a společenské vědy (včetně zásady hodnotové neutrality) chápat především jako součást širěji pojaté metodologie vědecké práce, která vedle změny intelektuálního a společensko-politického prostředí, nezbytné k získání adekvátní analytické perspektivy, zahrnovala také explicitně politické chápání sociálních věd a z něj plynoucí důsledky pro povahu vědecké práce.

Ačkoli se Frank k marxismu výslovně nehlásí (ale ani se od něj nedistancuje), v jeho pojetí kapitalismu je vliv tohoto proudu velmi silný, a to zejména ve své neortodoxní variantě. Mezi jeho analytické nástroje tak patří i dialektická metoda, umožňující interpretovat kapitalismus jako vnitřně rozporný systém s tendencí k expanzi navenek, ve kterém existují různé třídy s protikladnými zájmy a asymetrickým postavením. Spíše než o identifikaci specifických momentů zaostalosti či rozvoje usiluje Frank o rozbor obecných rysů světového kapitalismu (v tomto ohledu se více přibližuje intencím Marxových prací typu *Kapitál*), i když se zřetelem k postavení zaostalých zemí a s důrazem na historickou perspektivu. Vždy však trvá na nutnosti udržení kontaktu vědy se sociální realitou a odmítá tak samoučelné teoretizování, čemuž ostatně nasvědčuje i politický aspekt jeho pojetí vědecké práce.

²³ „the need in the underdeveloped and socialist countries for the development of theory and analysis adequate to encompass the structure and development of the capitalist system on an integrated world scale and to explain its contradictory development which generates at once economic development and underdevelopment on international, national, local and sectoral levels. The specific theoretical categories which were developed on the basis of experience with the classical development of capitalism in the metropolitan countries alone are not adequate to this task... It will be necessary ...scientifically to study the real process of world capitalist development and underdevelopment and to develop a realistic political economy of growth in the underdeveloped part of the world.“ [Frank 2009: xv-xvi]

3.3 Pojetí závislosti

Frankova základní práce k problematice teorie závislosti *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe* byla poprvé vydána v roce 1967 a tvoří ji soubor čtyř studií vytvořených za odlišných okolností a pro různé účely. První část, nazvaná *Kapitalistický rozvoj zaostalosti v Chile*, byla napsána v roce 1964 časopis chilské socialistické strany *Aurauco*, ale příslušné číslo bylo nakonec věnováno sbírce několika projevů Salvadora Allenda. (Frank 1995) Následující esej *O 'indiánském problému' v Latinské Americe* je součástí rozsáhlejší studie připravované jako zpráva pro CEPAL. Třetí část knihy tvoří studie *Kapitalistický rozvoj zaostalosti v Brazílii*, kterou Frank připravoval ve formě přednášek pro konferenci o Třetím světě na Národní škole politických a společenských věd při UNAM v roce 1965. Knihu uzavírá pojednání *Kapitalismus a mýtus feudalismu v brazilském zemědělství*, které vznikalo v Brazílii v politickém kontextu období krátce před vojenským pučem v dubnu roku 1964. V revidovaném vydání v roce 1969 Frank připojil ještě (s minimálními úpravami) studii *Zahraniční investice v latinskoamerické zaostalosti*, kterou napsal na žádost Mírové nadace Bertranda Russela v Mexiku v květnu roku 1966. [Frank 2009: xii-xiii, xx]

Toto dílo po svém vydání vyvolalo značný ohlas a patrně bouřlivější debaty než práce ostatních teoretiků závislosti. Kritika Frankova přístupu vycházela z různých pozic, ale shodla se přinejmenším na dvou věcech: že obsahuje vědomý, mezinárodně cílený politický záměr a že je ovlivněno kubánskou revolucí. [Frank 1974: 91] Vedle řady okolností umožňujících vzestup teorie závislosti uvedených v předchozích kapitolách Frank vyzdvihuje politické klima války v Indočíně, které napomohlo k překonání studenoválečné ideologické opozice napříč politickým spektrem, zahrnující jak hlavní proud západních (a zvláště severoamerických) společenských věd, tak i vytrvalé a nejednou i osobně cílené odmítání teorie závislosti (a zvláště Frankova díla) ze strany Moskvy, jí vydávaných publikací v několika světových jazycích i přidružených komunistických stran v dalších zemích. [Frank 1998]

Ve svých analýzách závislosti byl Frank ovlivněn pracemi řady autorů vycházejících ze strukturalismu a marxistického revizionismu. Od brazilského komunisty Caio Prada (Jr.) se inspiroval tezí o existenci základních kapitalistických rysů brazilského zemědělství od jeho

počátku a chápání portugalských kolonií jako obchodních podniků (čehož plyne závěr, že v současnosti plně kapitalistická Brazílie je zralá na revoluci). Od nemarxistického historika Sergia Bagú převzal předpoklad, že latinskoamerická ekonomika byla ve své podstatě od koloniální éry kapitalistická. Od Paula Barana, amerického marxistického ekonoma ruského původu, přejal myšlenku, že kapitalismus současně produkuje v některých oblastech rozvoj a v jiných zaostalost. Díky krátkému působení v CEPAL získal intenzivnější kontakt se strukturalismem, od kterého pravděpodobně převzal tezi o zhoršování poměru dovozních a vývozních cen, avšak na rozdíl od Prebische a jeho kolegů kladl mnohem větší důraz na roli monopolů. Strukturalistické kořeny mají také pojmy metropole a satelit, připomínající protiklad centra a periferie, a také koncept involuce (rozvoj satelitu v období krize metropole), který je analogický s pojetím dovnitř směřovaného růstu. Od mexického sociologa Pabla Gonzáleze Casanovy přejal koncept vnitřního kolonialismu, jehož pomocí vysvětluje, jak průmyslová a politická centra uvnitř satelitu vykořisťují závislé regiony prostřednictvím fiskálních a obchodních politik a odčerpáváním kapitálu a talentovaných lidí. [Love 1994: 443-444]

Frank se v díle *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe* zaměřuje především na postižení kontinuity procesu kapitalistického rozvoje a zaostalosti v dlouhodobé perspektivě, takže se mimo jeho hlavní pozornost ocitá řada fenoménů s tím úzce souvisejících, jako je např. vzestup a rozmach imperialismu nebo koloniální třídní struktura a její vývoj. Součástí tohoto úsilí je kritika tzv. mýtu feudalismu, tedy představy, že příčina problémů zaostalých zemí a krize v zemědělství tkví v existenci feudálního sektoru, který brzdí dynamiku národní ekonomiky a je tedy nutné jej odstranit prostřednictvím 'buržoazní revoluce' a zavedením či posílením kapitalistických prvků. Tento názor je široce rozšířený mezi mnoha nemarxistickými i marxistickými autory a objevuje se ve třech základních variantách či jejich kombinacích: feudalismus jako předchůdce kapitalismu, paralelní koexistence feudalismu a kapitalismu a feudalismus prostupovaný kapitalismem. Na základě srovnání ideálně typických rysů připisovaných kapitalismu a feudalismu (v oblasti organizace zemědělské výroby, podmínek zemědělských dělníků a změnách v čase) v brazilských státech pokládaných za nejvíce a nejméně zemědělsky vyspělé dospívá k závěru, že rozdíly mezi nimi nejsou zdaleka tak ostré, jak by se dalo předpokládat z perspektivy mýtu feudalismu. Mimo to Frank ukazuje, že

argumentace těchto autorů zaměřuje konkrétní vlastnosti se systémem jako celkem (který by měl být centrálním bodem analýzy) a opomíjí jeho základní vlastnost v této souvislosti, a sice že feudalismus je uzavřený, nebo s okolním světem pouze slabě propojený systém. Tato vlastnost feudalismu není v rozporu s konceptem duální společnosti, ale v zalidněných částech Brazílie takto izolované místo neexistuje a celá země tak je integrována do kapitalistického systému. Z toho vyplývá důležitý politický závěr: jestliže neexistuje v Brazílii feudalismus, nemůže být odstraněn; jestliže příčinou současné zaostalosti a neduhů zemědělství je kapitalismus, potom nelze je odstranit jeho dalším rozšířením, nýbrž jeho odstraněním. [Frank 2009: 221-240]

Ve své analýze se Frank primárně soustředí na „*kontinuitu kapitalistické struktury a její produkci zaostalosti*“ a snaží se přispět k „*budování adekvátnější teorie kapitalistického ekonomického rozvoje a zvláště zaostalosti*“²⁴ [Frank 2009: 13], spíše než na detailní historické studie či specifčnost a proměnlivost konkrétních konstelací, neboť „*povaha a stupeň těchto vazeb [mezi závislými (satelity) a dominantními (metropolemi) prvky kapitalistického systému na všech úrovních, pozn. aut.] se liší v čase a místě; a tyto rozdíly vytváří významné odlišnosti v ekonomických a politických důsledcích, kterým dávají vzniknout. Takové odlišnosti musí být v posledku studovány případ od případu. Ale tyto odlišnosti mezi vztahy a jejich důsledky neodstraňují jejich zásadní podobnost v tom, že každý z nich, v té či oné míře, je založen na vykořisťování satelitu metropolí nebo na tendenci metropole vyvlastňovat a přivlastňovat si hospodářský přebytek satelitu.*“²⁵ [Frank 2009: 16-17]

Strukturu kapitalistické ekonomiky, tvořící jediný organický celek, je možné schematicky charakterizovat na základě principu dominance shora dolů a vyvlastňování přebytků zdola nahoru. Klíčovým aspektem dominance je existence různých druhů monopolních vztahů na jednotlivých úrovních hierarchie (s výjimkou té nejnižší), takže např. v Chile „*byla vždy větší*

²⁴ „*the continuity of capitalist structure and its generation of underdevelopment*“, „*the building of a more adequate general theory of capitalist economic development and particularly underdevelopment*“ [Frank 2009: 13]

²⁵ „*The nature and degree of these ties differ in time and place; and these differences produce important differences in the economic and political consequences to which they give rise. Such differences must ultimately be studied case by case. But these differences among relationships and their consequences do not obviate their essential similarity in that all of them, to one degree or another, rest on the exploitation of the satellite by the metropolis or on the tendency of the metropolis to expropriate and appropriate the economic surplus of the satellite.*“ [Frank 2009: 16-17]

či menší míra monopolní koncentrace vlastnictví a kontroly hlavních výrobních zařízení v průmyslu a zemědělství, dopravních prostředků a skladování, obchodních cest, a co je pravděpodobně nejdůležitější, bankovních a finančních institucí, stejně jako hlavních ekonomických, politických, občanských, náboženských a vojenských postů v chilské národní ekonomice a společnosti. Ve skutečnosti pravděpodobně vždy byla míra monopolní koncentrace po celou historii Chile a jiných zaostalých zemí větší, než byla v moderní době v rozvinutých zemích.²⁶ [Frank 2009: 18-19] Více či méně monopolní struktura kapitalistické ekonomiky tak umožňuje „vykořisťující vztah, který řetězovým způsobem rozšiřuje kapitalistické spojení mezi kapitalistickým světem a národními metropolemi k regionálním centrům (jejichž část hodnoty si přivlastňují) a od nich do lokálních center a dále k velkým pozemkovým vlastníkům nebo obchodníkům, kteří vyvlastňují přebytek od malých rolníků či nájemců, a někdy dokonce od nich k nádeníkům nevlastnícím půdu, kteří jsou jimi následně vykořisťováni. Na každém kroku po této cestě relativně málo kapitalistů nahoře vykonává monopolní moc nad mnoha pod nimi, a vyvlastňují část nebo všechn jejich ekonomický přebytek a v rozsahu, v jakém nejsou vyvlastňováni stále menším počtem nad nimi, si jej následně přivlastňují pro vlastní užití. Tak v každém okamžiku mezinárodní, národní a lokální kapitalistický systém vytváří ekonomický rozvoj pro hrstku a zaostalost pro mnohé.“²⁷ [Frank 2009: 7-8] Stručně řečeno, základní tezi svého přístupu Frank formuluje následujícím způsobem: „kapitalistické rozpory a historický vývoj kapitalistického systému vytvářely zaostalost v periferních satelitech, jejichž přebytek byl vyvlastňován, zatímco produkovaly

²⁶ „There always has been a greater or lesser degree of monopoly concentration of ownership and control of the major productive facilities in industry and agriculture, of the means of transport and storage, of the channels of trade, and probably most important of all, of the banking and other financial institutions, as well as of the major economic, political, civil, religious, and military posts in Chilean national economy and society. Indeed the degree of monopoly concentration throughout the history of Chile and other underdeveloped countries has probably always been greater than it has been in the developed countries in recent times.“ [Frank 2009: 18-19]

²⁷ „exploitative relation which in chain-like fashion extends the capitalist link between the capitalist world and national metropolises to the regional centers (part of whose surplus they appropriate), and from these to local centers, and so on to large landowners or merchants who expropriate surplus from small peasants or tenants, and sometimes even from these latter to landless laborers exploited by them in turn. At each step along the way, the relatively few capitalists above exercise monopoly power over the many below, expropriating some or all of their economic surplus and, to the extent that they are not expropriated in turn by the still fewer above them, appropriating it for their own use. That at each point, the international, national, and local capitalist system generates economic development for the few and underdevelopment for the many.“ [Frank 2009: 7-8]

*ekonomický rozvoj v metropolitních centrech, které si tento přebytek přivlastňovaly – a tento proces stále pokračuje.*²⁸ [Frank 2009: 3]

Pojmy *rozvoj* a *zaostalost* nejsou relativní a kvantitativní kategorie, kterými by bylo možné vyjádřit míru rozvinutosti dané země či regionu, nýbrž jde o kategorie vztahové a kvalitativní, které jsou strukturálně odlišné jedna od druhé a tato odlišnost je dána jejich vzájemným vztahem. Protože v obou případech se jedná o výsledek téhož jednotného, vnitřně rozporného procesu vývoje kapitalismu, nelze je vykládat jako produkt odlišného systému či struktury („mýtus feudalismu“), ani jako odlišná stadia ekonomického růstu uvnitř téhož systému (Rostow). [Frank 2009: 9] Situaci zaostalosti je třeba odlišit od stavu *nerozvinutosti*, neboť na rozdíl od něj zaostalost nepředchází ekonomickému rozvoji, nevzniká sama ze sebe, ani se neobjevuje náhodně. Jedná se o součást kontinuálního celoplanetárního procesu trvajících posledních pět století či ještě déle (v jeho rámci dochází i k ekonomickému rozvoji) a proto Frank hovoří o *rozvoji zaostalosti*. [Frank 2009: 242]

Kapitalistická ekonomika, nahlížená z celosvětové perspektivy, vytváří jednotnou organickou strukturu a zároveň vysoce dynamický systém. Mezi stabilní prvky struktury kapitalismu patří těsné ekonomické, politické, sociální a kulturní vazby mezi každou *metropolí* a jejími *satelity*, ze kterých vyplývá integrace i těch nejvzdálenějších míst a obyvatel do systému jako celku. Tento systém má monopolistickou strukturu, přičemž každá metropole má nad svými satelity monopolní moc. Ačkoli se konkrétní zdroj či forma monopolu případ od případu liší, jejich existence je napříč systémem je univerzální. V monopolistickém systému dochází ke zneužití a nesprávnému zaměření disponibilních zdrojů napříč celým systémem a hierarchickou sítí vztahů metropole-satelit. Součástí tohoto zneužití zdrojů je přivlastnění či vyvlastnění velké části či dokonce celého ekonomického přebytku či nadhodnoty satelitu jeho lokální, regionální, národní nebo mezinárodní metropolí. [Frank 2009: 147]

V rámci této struktury paralelně probíhá několik dynamických procesů. Kapitalismus expandoval z Evropy do okolního světa, dokud nezačlenil celou planetu do jediného celosvětového systému. Socialistické země mohou tvořit druhý systém, jestliže se jim

²⁸ „*capitalist contradictions and the historical development of the capitalist system have generated underdevelopment in the peripheral satellites whose economic surplus was expropriated, while generating economic development in the metropolitan centres which appropriate that surplus – and, further, that this process still continues.* [Frank 2009: 3]

podářilo vymanit se z kapitalistických vztahů. Kapitalismus, nejprve jako obchodní, později jako průmyslový, se vyvíjí v jednotný systém v celosvětovém měřítku. Existují obecné tendence k polarizaci struktury systému na světové, národní, regionální, lokální a odvětvové úrovni, které produkují rozvoj metropole a zaostalost satelitu. Uvnitř systému dochází k fluktuacím, jako jsou konjunktury a recese (šířící se z metropolí do satelitů) a střídání dominantních metropolí (např. od Benátek přes Pyrenejský poloostrov k Nizozemí a dále k Velké Británii až ke Spojeným státům). Uvnitř systému zároveň probíhají podstatné transformace, jako byla např. průmyslová revoluce. [Frank 2009: 147-148]

V rámci tohoto modelu Frank formuluje soubor hypotéz o vztahu mezi metropolí a satelitem, které se v řadě ohledů odlišují od běžně přijímaných tezí (zejména těch spjatých s konceptem duální ekonomiky). Metropole, která je ve stejném okamžiku satelitem, neprochází autonomním rozvojem (svůj vývoj nevytváří, ani neudržuje), neboť jde o omezený a nesprávně zacílený rozvoj (tedy *zaostalý rozvoj*). Největší rozvoj satelitu nastává v situaci, když jsou vazby mezi metropolí a satelitem nejslabší. Tato situace v dějinách Latinské Ameriky nastávala buď v případě války či ekonomické krize (hlavní období z tohoto hlediska byla evropská krize v sedmnáctém století, napoleonské války, první světová válka, hospodářská krize ve třicátých letech a druhá světová válka), nebo ekonomické a geografické izolace regionu slabě integrovaného do světové ekonomiky (např. města Tucumán či Asunción, vnitrozemí Argentiny či Paraguaye, ale i Japonsko doby Meidži). Za těchto podmínek může rozvoj nabírat dvou různých forem: obnovení zjevně archaických či feudálních rysů jako důsledek předchozích mimořádně silných vazeb na světový trh a jejich oslabení či opuštění (např. sever a severovýchod Brazílie či Amazonie), nebo víceméně autonomní kapitalistický rozvoj a industrializace satelitu, založené na principu vnitřního kolonialismu či imperialismu (např. industrializace Brazílie, Argentiny, Mexika či Indie během hospodářské krize a druhé světové války). Obnova silnějších vazeb mezi metropolí a satelitem pro satelit znamená buď obnovení zaostalého rozvoje následujícího po znovuotevření trhu pro exportní produkt daného regionu (periodicky se opakující případ severovýchodní Brazílie), nebo přiškrcení a nastolení špatného směru rozvoje po obnově vazeb s metropolí vedoucí k opětovné produkci zaostalosti (např. výše zmíněné země po období korejské války). Čím více je propojena ekonomická a společensko-politická struktura

satelitu s metropolí (a tedy čím více je na ní závislá), tím těsnější a závislejší je vztah mezi metropolí a buržoazií satelitu. Navzdory krátkodobým výkyvům se strukturální vazby uvnitř systému jako celku z dlouhodobé perspektivy posilují, takže je třeba přepokládat těsnější vazby mezi buržoazií v metropolí a v satelitu. Rostoucí propojení mezi nimi je provázáno zvyšující se polarizací mezi oběma konci řetězce metropole-satelit ve světovém kapitalistickém systému a zvláště výrazně na nižším konci řetězu mezi národní a/nebo lokální buržoazií a jejími městskými a venkovskými satelity, což vede k zostření politického napětí. Charakteristickým projevem této situace je nárůst příjmových nerovností napříč celým systémem a pokles reálných mezd na jeho dolním konci. Z dnešního pohledu jsou nejvíce zaostalé regiony, které měly v minulosti nejtěsnější svazky s metropolí, byly největšími exportéry primárních produktů a největšími zdroji kapitálu pro metropoli a posléze z toho či onoho důvodu obchod opadl a byly opuštěny. S tím souvisí i skutečnost, že dnešní latifundie zpravidla vznikala jako komerční podniky, které pro sebe vytvářely instituce umožňující reagovat na zvýšenou poptávku na světovém trhu rozšířením výrobních kapacit (půda, pracovní síla, kapitál) a tím i nabídky svých produktů. Latifundie, která vznikaly izolovaně a v současnosti působí polofeudálně, se objevují zejména v oblastech někdejšího zemědělského a těžebního exportu s v dnešní době upadající ekonomickou aktivitou a klesá jejich výrobní kapacita i poptávka po jejich zboží. [Frank 2009: 148-150; Frank 1969: 9-14]

Podle Franka lze rozlišit čtyři základní fáze povahy monopolů metropole ve vztahu k satelitním latinskoamerickým zemím. Pro počáteční období merkantilismu je charakteristický obchodní monopol, v následující éře liberalismu metropole postupně získávají monopol v průmyslu, orientovaném nejprve na spotřební zboží. V první polovině dvacátého století se metropolitní monopol stále více projevuje zejména v těžkém průmyslu, sloužícímu k výrobě kapitálových statků. Přibližně po roce 1950 se základna monopolu metropole přesouvá k vyspělým technologiím. Přitom obecně platí, že jakmile se podstata monopolu změní, stává se dříve nedosažitelný předmět monopolu pro satelitní země dostupný. Tak např. období monopolu průmyslu kapitálových statků umožnilo rozvoj domácího lehkého spotřebního průmyslu, ale těžký průmysl, který by mohl ještě v této fázi zajistit autonomní vývoj satelitu, se začíná rozvíjet až v období technologického monopolu. Jediný satelit, kterému se v této době podařilo prolomit metropolitní monopol v těžkém průmyslu, byl

Sovětský svaz díky opuštění kapitalistického a imperialistického systému a zavedení socialismu. V současnosti (tzn. v šedesátých letech) již rozvoj těžkého průmyslu na překonání satelitní závislosti nestačí, neboť technologický monopol metropole (zahrnující mj. automatizaci, kybernetiku, průmyslové, chemické (včetně syntetických materiálů), zemědělské, vojenské (včetně jaderných, chemických a protigeurillových zbraní) technologie) lze překonat rozvojem vlastních konkurenceschopných technologií ještě obtížněji než předchozí monopol průmyslový. [Frank 2009: 211-212]

Vedle problematiky monopolů se Frank rovněž zabývá rolí zahraničních investic a financí ve vztahu k vývoji latinskoamerických zemí v různých historických etapách. V koloniálním období zahraniční finance plnily primárně přídavnou roli na podporu stimulace drancování zdrojů, vykořisťování práce a koloniálního obchodu a iniciovaly tak počátek rozvoje evropské metropole a zaostalost latinskoamerických satelitů. Po napoleonských válkách získala většina zemí v regionu nezávislost a hlavním tématem vnitropolitických bojů byl střet mezi zastánci a odpůrci hlubšího otevření světovému trhu a posilování vlivu Velké Británie. Díky volnému obchodu a rozvoji průmyslového kapitalismu postupně docházelo k přizpůsobení ekonomické, politické a sociální struktury latinskoamerických zemí novým potřebám metropole (zejména rostoucí poptávce po primárních surovinách), což mimo jiné zahrnovalo koncentraci pozemkového vlastnictví, vytvoření masy zemědělské i nezaměstnané pracovní síly a posílení závislosti latinskoamerických vlád. Kompenzační zahraniční finance nutně plnily v rámci nové imperialistické politiky funkci nástroje pro vytváření zaostalého rozvoje satelitních zemí. [Frank 2009: 285-290]

S nástupem imperialismu v devatenáctém století začaly zahraniční finance hrát téměř stejnou roli jako zahraniční obchod při podřízení a přizpůsobení Latinské Ameriky kapitalistickému rozvoji a konsolidaci její zaostalosti. Po první světové válce vstupuje kapitalismus do nového stádia svého vývoje, kdy se přesouvá centrum moci z Evropy do Spojených států a z dřívějších jednoduchých průmyslových podniků a bankovních domů vznikají obří monopolistické korporace s celosvětovým záběrem, masově produkující standardizované výrobky. Koncentrace průmyslových, obchodních a finančních zdrojů a aktivit uvnitř těchto korporací posiluje jejich politickou moc a v řadě případů vede k prorůstání se sférou politiky, jehož důsledkem je korporativní stát ve třicátých letech či vojenský v šedesátých. Ve třicátých

letech se díky propadu ekonomiky ocitla metropole v krizi, což umožnilo rozvoj průmyslu ve veřejném i soukromém sektoru satelitních zemí, který by nebyl omezen pouze na výrobu spotřebních předmětů pro vysokopříjmové skupiny, zahrnoval by i některá odvětví těžkého průmyslu a byl financován z domácích (nikoli zahraničních) zdrojů. Nové období neoimperialistické metropolitní expanze, založené nyní primárně na zahraničním obchodu a financích mezinárodních monopolních korporací, nastalo po skončení korejské války a vedlo k opětovné hlubší integraci latinskoamerické ekonomiky do procesu světového kapitalistického rozvoje a obnově rozvoje vlastní zaostalosti. Mezi doprovodné jevy tohoto procesu patřila změna v poměru vývozních a dovozních cen v neprospěch latinskoamerických zemí, deficity platební bilance satelitů, opětovný nárůst významu půjček od metropole a nově masívní investice metropolitních monopolů za účelem proniknutí a ovládnutí latinskoamerické výroby a služeb. Růst podílu metropole na nejziskovějších odvětvích v Latinské Americe nutí domácí buržoazii v zájmu udržení konkurenceschopnosti ke zvýšené míře mzdového a cenového vykořisťování, což vyžaduje i podporu od ozbrojených sil. Z tohoto důvodu téměř celá latinskoamerická buržoazie vytváří politická spojení s metropolitní buržoazií, neboť je spojuje zájem na obhajobě stávajícího kapitalistického systému. Pokud latinskoamerická buržoazie praktikuje politiku vykořisťování a potlačování legitimních požadavků dělníků a rolníků, nemůže získat jejich podporu při eventuálním pokusu o nacionalistickou politiku směřující k oslabení zájmů metropolitní buržoazie. Neefektivita vykořisťovatelské politiky navíc vede ke snižování domácích úspor pro investice, což nutí místní buržoazii k hledání okamžité finanční pomoci v zahraničí. Tato situace tedy vede k upevnění ekonomických a politických vazeb (a tedy i závislosti) latinskoamerické buržoazie na metropoli, což znemožňuje alternativní rozvoj ve formě národního či státního kapitalismu. Politické řešení této situace, které by znamenalo překonání rozvoje zaostalosti, tak spočívá v rukou samotného lidu. [Frank 2009: 296-314]

3.4 Politické implikace Frankova pojetí závislosti

Frank ve své práci kritizuje představu hodnotově neutrální vědy, kterou pokládá za společensky a politicky nezodpovědnou, a zastává názor, že sociální vědy musí být vědy

politické, což v jeho případě znamená nabídnout lidem ze zaostalých zemí takovou politickou ekonomii růstu, která by jim mohla sloužit. Ve svém hlavním díle o teorii závislosti dospívá ke z tohoto hlediska dvěma podstatným závěrům: jednak že nikde v Latinské Americe nejsou pozůstatky feudalismu, který by brzdil rozvoj zemědělství i celé národní ekonomiky a jehož odstranění prostřednictvím buržoazní revoluce a rozšíření kapitalistických vztahů by vedlo k překonání zaostalosti (což tvrdí řada nemarxistických autorů i latinskoamerické komunistické strany), jednak že národní kapitalismus a národní buržoazie nemohou nabídnout cestu ze zaostalosti a že historická role buržoazie už skončila, takže pokusy o nacionalisticko-populistickou politiku i strategie široké lidové fronty společně s buržoazií jsou ve své snaze o autonomní vývoj odsouzeny k nezdaru (tak argumentovali stoupenci populismu, reformismu CEPAL, keynesovci i velká část levice). Frank tak dospívá k následujícímu závěru: není-li možné překonat zaostalost zemědělství odstraněním feudalismu, neboť je již zcela kapitalistické, a není-li možné prolomit stav rozvoje zaostalosti autonomním národním kapitalismem pod vedením národní buržoazie, protože tato strategie nenabízí skutečné východisko (a příčinou zaostalosti je samotný kapitalismus) a prostřednictvím reformistické politiky se změny realizují příliš obtížně (a navíc mnohdy jejich zavedení ztěžuje možnost provedení klíčových kroků), potom je nezbytné odpojení od světového kapitalistického systému a socialistická revoluce. Nositelům revoluce a tedy i historického pokroku se nyní stává lid. [Frank 2009: xv-xviii]

Politická strategie k dosažení tohoto cíle (rozvíjená v dalších studiích) je založena na předpokladech, že rozvoj a překonání zaostalosti je možné pouze za socialismu, že Spojené státy nevyhnutelně brání úsilí zaostalých zemí, že okamžitý (taktický) nepřítel rozvoje je domácí latinskoamerická buržoazie, ale hlavní (strategický) jsou Spojené státy a že prolomení neokoloniálních vazeb a změny vnitřní třídní struktury lze provést pouze revolucí. Úspěšný revoluční proces musí splňovat dvě základní podmínky: jednak vnitřní přesun moci a rozšíření lidové participace, jednak dosažení vnější nezávislosti prostřednictvím odpojení od světové kapitalistické ekonomiky. Pokud se naplní pouze jedna z nich, není možné dosáhnout pozitivních výsledků, neboť *„...ani odpojení, ani lidová participace tě neposouvá nikam. Snažit se pouze o vnější odpojení bez vnitřní participace tě taky nikam nedostane a vede zpět k rychlému znovunapojení. Pokoušet se pouze o vnitřní participaci bez vnějšího odpojení je*

*extrémně nebezpečné, velmi obtížné uskutečnit, a pravděpodobně to povede ke katastrofě. Vnější odpojení a vnitřní participace, sociální a politická mobilizace se vzájemně posilují a jsou nezbytné, aby bylo možné provést rychlou strukturální změnu k prahu, ze kterého by se okamžitě nesklouzlo zpět.*²⁹ (Frank in [Larraín 1998: 118-119])

Později Frank připouští, že se nedostatečně věnoval problematice prosazení, organizace a garance porevolučního vývoje, ani otázce, jak nutně nepříliš demokratické revoluční metody mohou vést či bránit realizaci žádoucích porevolučních cílů. [Frank 1995] Stejně tak blíže nespecifikoval své normativní pojetí socialismu, ani se neidentifikoval s konkrétním politickým či ideologickým proudem, což platilo i pro jeho vztah k marxismu: „...*nikdy jsem netvrdil, že jsem marxista, nemarxista či antimarxista. Nikdy nebyl můj hlavní zájem, k jaké nálepce či tradici se poji má práce. Začínal jsem se zájmem o spravedlnost a lidská práva, jinými slovy s etickým postojem.*“³⁰ [Simmons 1990] Podobně jako řada intelektuálů v této době Frank sympatizoval s kubánskou revolucí a oceňoval její přínos pro rozvoj v sociální oblasti, zejména pokud jde o zlepšení školství, zdravotnictví a snížení rasové a genderové diskriminace, zároveň ale později poznamenává, že tento pokrok nebyl doprovázen odpovídajícím rozvojem ekonomické základny a stával s tak postupně stále více závislým na zahraniční finanční pomoci. [Frank 1995] Již ve své disertační práci a zejména v souvislosti se světovou krizí akumulace kapitálu se Frank zabývá vztahy mezi socialistickými zeměmi a kapitalistickým systémem, což jej vede ke korekci některých politických východisek (viz kapitola 6.1).

²⁹ „...*to try neither delinking nor popular participation gets you nowhere. To try only external delinking without internal participation also gets you nowhere and leads back to rapid relinking. To try only internal participation without external delinking is extremely dangerous, very difficult to do, and likely to lead to disaster. External delinking and internal participation, social and political mobilization, reinforce each other and are necessary in order to be able to pursue rapid structural change to a threshold from which one would not immediately slide backward.*“ (Frank in [Larraín 1998: 118-119])

³⁰ „...*I've never claimed to be a Marxist, non-Marxist, or anti-Marxist. It's never been of major concern to me what label or heritage is attached to my work. I started out with this concern for justice and human rights, in other words, an ethical position.*“ [Simmons 1990]

4. Teorie závislosti a praktická politika

Angažovanost teoretiků závislosti se neomezovala pouze na analýzu politiky, účast v debatách či formulaci konkrétních doporučení a v obecnějším smyslu utváření intelektuálně-politického klimatu, nýbrž v řadě případů zahrnovala přímé zapojení do oblasti institucionalizované politiky. Tato kapitola se zaměřuje na vztah teorie závislosti a praktické politiky z perspektivy aktivit Andre Gundera Franka a zvláště Fernanda Henrique Cardosa. Frank krátce působil v Chile jako poradce marxisticky orientované vlády Lidové jednoty pod vedením Salvadora Allenda. Frankovu politickou činnost z hlediska rozsahu a významu samozřejmě nelze srovnávat s Cardoso, čemuž ostatně nasvědčují pouze velmi vzácné zmínky na dané téma v odborné literatuře k tomuto období chilských dějin, nicméně určitou pozornost si zaslouží, stejně jako osud chilské cesty k socialismu, s ohledem na její vliv na Frankův pohled na povahu závislosti a zaostalosti a možnosti jejich překonání. Cardosova politická dráha sahala od zapojení do hnutí za demokracii v době vojenského režimu, přes působení v senátu a pozicích ministra zahraničí a financí, až k funkci prezidenta Brazílie ve dvou funkčních obdobích v letech 1995-2002. Cardoso tak získal mimořádnou možnost konfrontovat své teoretické analýzy s politickou praxí, takže kromě samotné politické dráhy je značná pozornost věnována také jeho novějšímu pohledu na problematiku rozvoje a závislosti a podobě a dopadům zaváděných reforem.

4.1 Andre Gunder Frank a vláda Lidové jednoty v Chile v letech 1970-73

Frank odmítal hodnotovou neutralitu vědy a vždy se aktivně zapojoval do politických debat, ale až na jednu výjimku v době vlády Salvadora Allenda v Chile nezastával, ani neusiloval o politické funkce. Již z dob svých studií na univerzitě v Chicagu byl vcelku podrobně obeznámen ekonomickou situací v Chile, neboť chilská rozvojářská politika se stala předmětem zájmu a ostré kritiky ekonomů Friedmanovy školy. V roce 1968 získal úvazek na univerzitě v Santiagu de Chile, po Allendově vítězství ve volbách sympatizoval s jeho reformami a krátce působil jako ekonomický poradce vlády Lidové Jednoty (koalice chilských levicových stran). K osobě tehdejšího chilského prezidenta choval značný respekt.

[Klein 2007: 83] Frankův dům se v této době stal místem pro uprchlíky a diskuse s kolegy. Současně napsal řadu politicky inspirovaných či přímo objednaných článků do místního tisku o aktuálních otázkách, jako byly např. podmínky znárodnění měďných dolů. [Frank 1998]

Cílem vlády Lidové jednoty bylo zavést v Chile socialismus prostřednictvím specifické chilské nenásilné cesty reforem při zachování ústavnosti a demokratického politického systému. Allendova vize socialismu předpokládala oslabení či odstranění chilské závislosti a postupné předání země a výrobních prostředků pracujícím. Stát tak měl plnit podpůrnou roli při budování infrastruktury a zajišťování realizace potřeb a služeb, které by dosud nebyly předány pracujícím, nikoli představovat všemocný a nikomu neodpovědný orgán. [Liss 1984: 100-102] Politická strategie a cíle Lidové jednoty se tedy do značné míry opíraly o základní východiska teorie závislosti. Podle Franka bylo možné uskutečnit socialistickou revoluci v závislé zemi, jakou Chile nesporně bylo, při naplnění dvou základních podmínek: vnitřního přesunu moci provázeného rozšířením lidové participace a dosažení vnější nezávislosti odpojením od světové kapitalistické ekonomiky.

Pokud jde o první předpoklad, tak v Chile v letech 1970-73 skutečně zažívalo neobvykle vysokou míru politické participace a mobilizace obyvatelstva a tím posilovalo demokracii ve smyslu většího vlivu lidových mas na procesy rozhodování. Masová mobilizace však nemůže podstatně změnit rovnováhu moci ve prospěch vlády s nejistou pozicí, což byl i případ Lidové jednoty (ostatně Allende nejednou zdůraznil, že je sice ve vládě, ale ne u moci). [Landsberger, McDaniel 1976: 540-541] Co se týká druhé podmínky, tak Allende sice docílil dílčích úspěchů ve snaze vymanit Chile z pout závislosti, zejména v podobě diverzifikace zemí dovozu i vývozních trhů, rozvoje obchodu s ostatními zeměmi Latinské Ameriky (včetně úvěrů pro dovoz kapitálových statků), vyvlastnění latifundistů a měďných společností i rozšíření základny svých příznivců mezi rolníky a venkovany. Přesto se mu ale nepodařilo překonat některé základní momenty závislosti, především zranitelný vývozní sektor náchylný k nerovnováze platební bilance, vnitřní třídní struktura včetně závislé buržoazie a odcizených a konzumně orientovaných středních vrstev, soustavě tržních vztahů napříč ekonomikou vytvářející rozsáhlý komerční a maloobchodní sektor a spolupráce armády, jejíž vojáci byli z části vycvičeni a vyzbrojeni v jiných zemích, se zahraničními poradci. Souhrn těchto okolností přispěl rozhodující měrou k vytvoření mocenské koalice s cílem svrhnout vládu

Lidové jednoty a obnovit závislost. [Feinberg 1974: 30-31] Oporu jí poskytly Spojené státy, zatímco vláda Lidové jednoty nezískala rozhodnou podporu Sovětského svazu, nezbytnou pro eliminaci transakčních nákladů redukce závislosti na USA. Cílem Allendovy administrativy bylo spíše pomalé a postupné omezování závislosti a vytvoření vyrovnanějších obchodních vztahů se Spojenými státy jako jedním z mnoha ekonomických partnerů, než radikální přerušování vztahů a bezvýhradná orientace na země sovětského bloku. [Nogee, Sloan 1979]

Po puči jedenáctého září 1973 a smrti Allenda následovalo nastolení vojenské diktatury v čele s Augusto Pinochetem, který předal hospodářskou politiku zcela do kompetence ekonomů z chicagské školy (tzv. Chicago boys) v čele s Miltonem Friedmanem a Arnoldem Harbergerem. Chile se tak stalo pokusnou laboratoří ultraliberálních ekonomických reforem, jejichž dramatické ekonomické a sociální důsledky se opakovaně staly předmětem Frankovy ostré kritiky (zvláště v dílech *Otevřený dopis k výročí vojenského puče v Chile* z roku 1974 a *Ekonomická genocida v Chile* z roku 1976), jenž byl donucen opustit Chile a následně se usadil se v Německu. Po zkušenostech z neúspěchu Allendova Chile a Maovy Číny ve snahách o odtržení od světové kapitalistické ekonomiky Frank zaujal skeptický postoj k možnosti realizace socialistické cesty pro závislou zemi v kapitalistickém světě. Za vhodnou strategii pro vlády závislých zemí tak pokládá spíše snahu o maximální využití možností, které jim nabízí jejich pozice ve struktuře a dynamika světového systému (k čemuž může napomoci i teorie světového systému) a klíčový význam přikládá novým sociálním hnutím, zpravidla neusilujících přímo o výkonnou moc v rámci státu, nedisponujících jednotnou vizí či ideologií, organizovaných na principu sociálních sítí a často vznikajících ad hoc k různým otázkám. [Simmons 1990]

4.2 Politická dráha Fernanda Henrique Cardosa a reformy v letech 1994-2002

Aktivní účast na politickém životě překračující rámec intelektuálních debat byla u Cardosa podstatně delší, pestřejší a z hlediska reálného vlivu nepoměrně významnější než ve Frankově případě. Cardoso se již v průběhu sedmdesátých let zapojoval a podílel na koordinaci prodemokratického hnutí, které stálo v opozici vůči vojenskému režimu. Vedle opatrného

šíření demokratických myšlenek v místním tisku se Cardoso zapojil do postupného prosazování politických změn zevnitř působením v Brazilském demokratickém hnutí (MDB), jediné povolené opoziční straně vůči vládnímu Spojenectví pro národní obrodu (ARENA).³¹ V roce 1978 je zvolen jako alternující senátor za dalšího uznávaného vůdce demokratického hnutí Andre Franca Montora. O rok později se stává lídrem MDB ve státě São Paulo a krátce poté místopředsedou PMDB (nástupnické strany MDB po uvolnění stranického systému), čímž si vytvořil předpoklady pro zvolení senátorem za stát São Paulo v roce 1983. V následujících letech se zapojil do hnutí za zavedení přímých kongresových a prezidentských voleb, v roce 1985 neúspěšně kandidoval na starostu São Paula a o rok později byl opět zvolen senátorem. Ve stejné době zastával klíčovou roli při tvorbě nové brazilské ústavy, na niž se podílel organizační a koordinační prací v ústavním výboru i zpracováváním téměř dvou tisíc pozměňovacích návrhů od různých skupin z jednotlivých částí země, které bylo po odstranění duplicit nutné začlenit do jednotného finálního textu. V debatách o vhodnosti prezidentského či parlamentního systému se Cardoso přiklonil na spíše na stranu prezidentského (ačkoli parlamentní pokládá za lepší), neboť stávající politické stany nejsou pro parlamentní systém dostatečně silné. Na konečném znění ústavy, tvořícím jakýsi kompromis mezi oběma přístupy, oceňoval zejména posílení politických a sociálních práv menšin a možnost přímé volby prezidenta, nikoli ale přetrvávání nepružných byrokratických struktur a začlenění partikulárních skupinových zájmů do jejího znění. [Goertzel 1999: 90-95; Font 2001: 14-15].

Po schválení ústavy v roce 1988 se Cardoso společně s levým křídlem PMDB odštěpili a nově založili brazilskou sociálně demokratickou stranu (PSMB), která se profilovala jako středolevá proreformní pragmatická strana a na rozdíl od PMDB usilovala o realizaci programu politické změny. Na druhé straně se však odlišovala od dříve vzniklé vyhraněně levicové Strany pracujících (PT), mezi jejíž členy patřila řada Cardosoových kolegů a přátel z intelektuálního prostředí a prodemokratického hnutí, kteří mu vytýkali, že zůstal v PMDB a nepřidal se k nim. Cardoso však nepovažoval PT za životaschopnou stranu, neboť podle něj její relativně pevný ideologický profil obsahuje zárodek autoritářství a vize tříd je v rozporu

³¹ MDB však byla určena role loajální opozice, takže se, ironicky řečeno, v očích kritiků brazilský bipartijní systém skládal ze stran „Ano“ a „Ano pane“. [Goertzel 1999: 71]

s amorfni (z hlediska stupně rozvinutosti třídního vědomí u jednotlivých segmentů populace, nikoli z hlediska reálné míry nerovnosti) brazilskou masovou společností, v níž mají větší šanci na úspěch omnibusové strany. [Goertzel 1999: 96-97, 76; Font 2001: 15]

V roce 1990 byl v přímých volbách zvolen prezidentem mladý charismatický a mediálně atraktivní guvernér státu Alagoas Fernando Collor de Mello, který ve své kampani sliboval vyčištění státu všudypřítomné korupce a zkrocení chronické hyperinflace. Cardoso v principu podporoval jeho liberalizační reformy, ale účast ve vládě po kritice spolustraníků odmítl. Radikální protiinflační opatření k úspěchu nevedla a Collor de Mello byl po dvou letech z prezidentského úřadu odvolán kvůli obvinění z korupce, díky níž se měl společně s rodinou a nejbližšími spolupracovníky obohatit o více než miliardu dolarů. Jeho nástupcem se stal dosavadní viceprezident Itamar Franco a Cardoso získal v nové vládě pozici ministra zahraničí, což pro něj i jeho stranu bylo nesporným projevem uznání. Po skončení studené války poklesl význam vojenských otázek, takže v agendě ministerstva narostla důležitost ekonomických záležitostí. Cardoso v nové roli prolomil tradiční izolaci brazilských ministrů zahraničí, usiloval o využití možností nabízených multipolárním světem, zasazoval se o rozšíření obchodních vztahů východoevropským zeměmi, Jižní Koreou a zejména podporoval regionální integraci v rámci sdružení Společný trh jižního cípu (MERCOSUR). V květnu 1993 jej Itamar Franco v podstatě proti jeho vůli jmenoval novým ministrem financí, který měl jediný úkol – konečně zastavit, nebo aspoň podstatně snížit inflaci, kterou dlouhodobě trpěla brazilská ekonomika. [Goertzel 1999: 97-103]

Kromě inflace však ostatní ukazatele svědčily o relativně dobrém stavu brazilské ekonomiky, což bylo částečně způsobeno adaptací na dlouhodobou hyperinflaci institucionalizací inflačních očekávání, zahrnující indexování veškerých bankovních smluv či mzdových tarifů ve státním sektoru. Enormní míra inflace tak nejhůře postihovala nejchudší skupiny obyvatel, které k žádným ochranným mechanismům neměly přístup. Zároveň téměř znemožňovala systematické plánování do budoucnosti a tvorbu významnějších úspor a opakované neúspěchy v boji proti inflaci měly negativní psychické důsledky, snížení národní sebeúcty, demoralizaci a pokles důvěry v politiku. K naplnění cíle dlouhodobého snížení inflace na přijatelnou úroveň tak bylo nezbytné jednak provést adekvátní technická opatření, jednak prolomit očekávání inflace a přesvědčit skeptické Brazilce, že nová měnová reforma (Plano Real) má

šanci na úspěch. Cardoso jako nespécialista v dané problematice sestavil tým předních brazilských ekonomů, který se rozhodl uskutečnit měnovou reformu na základě založení nové měny realu vázané na všeobecně známý index UFIRI, který již v minulosti vláda používala k přepočtu daní. Tím se vyhnuli vazbě na cizí měnu a s ní související ztrátě suverenity v oblasti monetární politiky a umožnili počítat ceny v nové jednotce a rozvíjet tak trh s novou měnou s takovou hodnotou. Plano Real spočíval na dvou pilířích – nadhodnocené nové měně a vysoké úrokové míře. Dlouhodobá stabilizace měny však vyžadovala hlubší změny ve fiskální politice a další ekonomické reformy a jako prozatímní prvek řešení rozpočtového deficitu před jejich přijetím prosadili v únoru 1994 založení Nouzového sociálního fondu, přes který proudilo osmnáct procent celkových výdajů, určených původně např. na regionální projekty. Kromě toho byl třeba přesvědčit brazilskou veřejnost a získat si její důvěru, k čemuž přispěla i Cardosoova dobrá osobní pověst.³² V průběhu roku 1994 se i díky mediální podpoře Plano Real skutečně podařilo inflaci rapidně snížit, což z něj učinilo vedle levicového kandidáta a odborového předáka Luise Inácia Luly da Silvy hlavního favorita prezidentských voleb.³³ Cardoso vytvořil pravostředou koalici s konzervativní Stranou liberální fronty (PFL), díky čemuž mohl získat podporu soukromého sektoru, ale na druhou stranu i nárůst kritiky ze strany levice. Cardoso postavil svou kampaň na úspěších v boji s inflací (včetně zvýšení reálných mezd) a image moudrého a pragmatického politika, který zná odpověď na problémy lidu. Ve volbách nakonec zvítězil v prvním kole se ziskem 54 procent hlasů (druhý Lula obdržel pouze 27 procent) a na rozdíl od většiny intelektuálů tak získal možnost z pozice prezidenta uvést do praxe závěry svých vědeckých analýz a aplikovat novou strategii rozvoje. [Goertzel 1999: 104-122; Font 2001: 16]

Při tvorbě konkrétních politických rozhodnutí se Cardoso snažil vždy opírat o výsledky vědeckých výzkumů. Plynulou návaznost politických aktivit na předchozí vědeckou činnost umožnilo několik specifických rysů jeho badatelské práce: snaha porozumět konkrétní

³² Cardoso později poznamenává, že úspěchu Plano Real napomohla i jedna příznivá mimopolitická okolnost. Datum zavedení nové měny realu totiž bylo stanoveno na prvního července, takže se shodou okolností překrývalo s konáním mistrovství světa ve fotbale v USA. Brazílie zde získala svůj již čtvrtý titul mistra světa, v celé zemi vypukla obrovská euforie a na několik dní se zastavil téměř veškerý obchod. Část právě nabytého národního sebevědomí a optimismu se zřejmě přenesla i na nově zavedenou měnu, což mohlo napomoci k prolomení negativních inflačních očekávání a jejímu pozitivnímu přijetí. [Cardoso 2006: 196-199]

³³ Záměr kandidovat v prezidentských volbách Cardoso vyslovil poprvé na podzim v roce 1991 mimo oficiální rozhovor při setkání s politology Jiřím Kuncem a Vladimírou Dvořákovou. [Dvořáková, Kunc 2003]

společnosti v konkrétním čase, nikoli budovat univerzálně platnou teorii (jako model tohoto typu analýzy lze uvést Marxův *Osmnáctý brumaire*); antropologický trénink ve vedení rozhovorů a diskusí s lidmi, kteří jsou předmětem k výzkumu, na rozdíl od většiny intelektuálů, kteří nebyli v živém kontaktu s těmi, o kterých psali; chápání teorie jako heuristického nástroje a zdroje nových myšlenek a alternativ spíše než předmět testování a hodnocení; interdisciplinární (ekonomická, politická, kulturní a sociální) analýza společnosti nahlížené z perspektivy celku; zaměření více na analýzu životaschopných možností, než na vyjadřování hodnot; vědomí skutečnosti, že vhodné načasování může být důležitější než kompletnost analýzy a z něj vyplývající časté publikování článků a esejů spíše než vyčerpávajících monografií, stejně tak jako upřednostnění ovlivnění budoucích událostí před vysvětlením minulých a konečně kombinace kvalitativních i kvantitativních dat včetně statistických trendů, nikoli specializace na pouze na jednu metodu. [Goertzel 1999: 178-179]

Cardosův nový model rozvoje, který zahrnuje fiskální reformu, liberalizaci obchodu, privatizaci veřejného sektoru a rozsáhlou deregulaci, vychází z předpokladu nutnosti redefinice role státu v ekonomice. Cardosa k posunu od postojů z raného období teorie analýzy závislosti k tomuto typu reform přimělo přehodnocení brazilského politického systému s přetrvávajícími rysy korupce, neefektivity, nezodpovědnosti, nedostatečné kontroly ze strany občanů, patrimonialismem a korporativními praktikami kodifikovanými v ústavě z roku 1988, dále pak vyčerpání modelu ISI založeného na aktivní roli státu, vlastní analýzy rozvoje i rozmach mezinárodní ekonomické literatury o fiskální krizi a nutnosti zdrženlivosti ve výdajích, požadavky na úspěšný opětovný vstup do mezinárodní ekonomiky a z ideových vlivů zejména koncepce třetí cesty Anthony Giddense a politika západoevropských sociálně demokratických stran pod vedením Tonyho Blaira, Gerharda Schrödera, Lionela Jospina, Romana Prodiho a v USA demokratů v době Billa Clintona prosazující omezení role státu v ekonomice, ale zároveň na rozdíl od neoliberálního principu minimalizace státu usilující o blahobyt a solidaritu v kombinaci s politikou fiskální zodpovědnosti. [Font 2001: 17-18]

Podle Cardosa globalizace v devadesátých letech ještě prohloubila a rozšířila vzorce závislosti ze šedesátých let. Výroba se ve stále vyšší míře internacionalizuje a narůstají globální toky finančního kapitálu, ale návrhy na regulaci a prevenci rizik s nimi spjatých, z nichž některé opakovaně předkládá Cardoso, přijaty nejsou. Rozvoj vyspělých technologií ztěžuje situaci

rozvojových zemí, neboť jejich pořizování je kapitálově náročné, možnosti vlastního vývoje omezené a jejich zavádění v zemích se špatně kvalifikovanou populací způsobuje strukturální nezaměstnanost. Stav závislosti však periferii nehomogenizuje, takže umožňuje volbu vlastní politiky, která by vedla k úspěchu jako třeba v případě asijských tygrů. Globalizace poskytuje rizika i příležitosti, ale je nutná určitá forma dohledu a uvažování v dlouhodobé perspektivě. Hlavní rozdíl mezi situací v šedesátých a devadesátých letech tkví ve změně role státu vyvolané krizí modelu ISI a východoevropských centrálně plánovaných ekonomik, nikoli primárně neoliberální ideologií. V rámci nové strategie rozvoje, chápaného jako vysoce politický proces, tak je nutné redefinovat roli státu a přizpůsobit se globální ekonomice, což předpokládá zavedení řady vnitřních reforem. Nové pojetí demokracie předpokládá komplexní občanskou a politickou společnost, která vyvíjí tlak na stát ve specifických otázkách. Různorodé vzorce participace a chápání státu jako nástroje vyvažování zájmů vyžaduje novou otevřenější a pružnější politickou kulturu a systém. Mauricio A. Font shrnuje Cardosoovu interpretaci globálních trendů v devadesátých letech následujícím způsobem: *„Globalizace zahrnuje nárůst obchodu a jeho liberalizace, stejně jako tendenci k institucionální konvergenci, kromě toho stále více internacionalizovaný výrobní proces a rozšíření finanční toků. V důsledku toho se globalizace a závislost podstatným způsobem liší. Větší role globální ekonomiky má za následek ještě více vynucenou roli států a lokálních aktérů. Jak se rozšiřuje obchod a zvyšuje se jeho role v národních ekonomikách, hospodářský model založený na protekcionismu ztrácí sílu. Jako taková se mezinárodní ekonomika v devadesátých letech liší od závislosti v šedesátých a sedmdesátých letech, kdy se nadnárodní korporace zaměřovaly na národní trhy, a rozvíjení projektů národního rozvoje bylo smysluplné. Velká část dnešní obchodní expanze je uvnitř globálních firem a představuje toky uvnitř internacionalizovaných výrobních systémů. Některé z těchto nových problémů patří k nové mezinárodní obchodní regulaci a nově vznikajícím multilaterálním orgánům typu Světové obchodní organizace. V podstatě globalizace vyvíjející se v devadesátých letech zintenzivňuje trendy odhalené v ranějších analýzách závislosti a představuje kvalitativně odlišnou mezinárodní ekonomiku a společnost.“*³⁴ [Font 2001: 20] Podle Cardosa rovněž

³⁴ „Globalization encompasses increasing trade and trade liberalization, as well as a trend toward institutional convergence, besides the increasingly internationalized production process and the expansion of financial flows. As a result, globalization and dependence differ in substantial ways. The large role of the global economy entails

dochází k výraznější mezinárodní diferenciaci, kdy země typu Brazílie, Indie nebo Číny mohou soutěžit v globální ekonomice, zatímco řada malých rozvojových, či některých postkomunistických zemí, nebo mnohé firmy a odvětví trpí exkluzí, která vede ke strukturální nezaměstnanosti a podkopává vnitrospolečenskou solidaritu a národní identitu. V ekonomice narůstá význam znalostí. Na jedné straně se (zvláště pro některé aktéry) otevírá řada příležitostí vyplývajících z technologického pokroku a zvýšení konkurenceschopnosti, i z rozvoje mezinárodní spolupráce a regionální integrace, na druhé straně se omezuje prostor pro experimenty v domácí politice. Globalizace rozkládá schopnost národní buržoazie či jiné sociální skupiny jednat jako hegemonní třída schopná přetvářet podle svých potřeb zbytek společnosti, jako tomu bylo v předchozím období, takže v domácí politice zaujímá ústřední místo demokratický proces, představující jediný možný způsob udržení trvalého národního cíle za situace stále více komplexní a fragmentarizované struktury společnosti. [Font 2001: 19-22]

Vedle těchto ideových kořenů byla Cardosoova nová rozvojová strategie podstatně ovlivněna i řadou vnějších faktorů, především smlouvami s Mezinárodním měnovým fondem (MMF). Díky obrovskému zahraničnímu dluhu byla Brazílie nucena uzavírat smlouvy s mezinárodními institucemi typu MMF, které podrobně specifikovaly podmínky poskytování dalších půjček a splácení dluhu, avšak chronická hyperinflace soustavně bránila jejich naplnění. Na konci roku 1991 podepsala s MMF novou smlouvu, ve které bylo stanoveno, že musí být větší část státního příjmu přesměrována ke komerčním bankám na splácení dluhu. Možnost získání úvěru ve výši dvou miliard dolarů podmiňuje přijetí tvrdých fiskálních hospodářských reforem během dvaceti měsíců. Za vlády Itamara Franca se stal Cardoso již čtvrtým ministrem financí (jeho předchůdci opouštěli úřad záhy po kritice ze strany MMF a věřitelských institucí) a získal ve vládě rozhodující vliv k prosazení Plano Real. Deindexizace mezd oficiálně zdůvodňovaná bojem proti inflaci je zároveň provázena rozsáhlými

an even more constrained role for states and local actors. As trade expands and increases its role in national economies, economic models based on protectionism lose strength. As such, the international economy of the 1990s differs from the dependency of the 1960s and 1970s, when multinational corporations focused on national markets and elaborate projects of national development were meaningful. Much of the recent trade expansion is within global firms and represents flows within internationalized production systems. Some of the new issues pertain to international trade regulation and emerging multilateral bodies as the World Trade Organization. In essence, though the globalization unfolding in the 1990s intensifies trends explored in the earlier analysis of dependency, it stands for a qualitatively different international economy and society.“ [Font 2001: 20]

výdajovými škrty. V dubnu 1994 se Cardoso dohodl v rámci tzv. Bradyho plánu s Wiliamem Rhodesem (víceprezidentem Citibank Corp), zastupujícím přibližně 750 mezinárodních věřitelských bank, na restrukturaaci dluhu ve výši 49 miliard dolarů. Navzdory „legislativnímu opoždění“ vláda zavedla řadu fiskálních reforem navrhovaných MMF s cílem realizovat masívní přesun státních financí ve prospěch věřitelů. Součástí těchto opatření bylo i vytvoření Nouzového sociálního fondu podle modelu Světové banky, do kterého směřovaly zdroje určené pro regionální programy, platy státních zaměstnanců a další sociální výdaje poté, co kongres odhlasoval snížení veřejných výdajů a investic o 43 procent. Tímto způsobem se státní rozpočet stále více přizpůsoboval placení dluhu a zájmu soukromých věřitelů, oslabila se suverenita státu v sociální politice a posílil dohled brettonwoodských institucí. Kromě toho MMF požadoval například omezení federálních příspěvků pro jednotlivé státy či privatizaci státní telekomunikační a ropné společnosti. Výrazný pokles míry inflace v prvních měsících po zavedení Plano Real napomohl Cardosovi získat podporu u nejchudších obyvatel. Důslednější zavádění reforem podle instrukcí MMF oproti jeho předchůdcům přispělo k nárůstu podpory od soukromého sektoru, která se projevovala mnohamiliónovými příspěvky na kampaň, širokým mediálním prostorem a nepsanou dohodou mezi hlavními brazilskými obchodními skupinami o nezvyšování cen v průběhu předvolební kampaně. [Chossudovsky 2003: 195-199]

Redefinice role státu v ekonomice předpokládala rozsáhlou privatizaci státního majetku, v níž Cardoso navazoval na své předchůdce. Během jeho vlády byl prodán do soukromých rukou státní majetek v hodnotě 91 miliard dolarů, který zahrnoval průmyslové podniky, těžbu minerálů, telekomunikace, část elektrické a železniční sítě a většinu státem vlastněných bank. [Dantas 2003] Politickou podporu privatizaci poskytovala za Cardosoovy vlády podobná koalice jako v Menemově Argentině: klientelističtí politici z chudších provincií, ideologové volného trhu, levicovní poslanci zvolení díky vazbám na Cardosa, velké soukromé firmy, někteří guvernéri z provincií a umírnění předáci a členové odborů. [Treisman 2003: 104] Posun směrem k neoliberalním postojům je nicméně od konce vojenského režimu patrný u velké části brazilské politické elity s výjimkou levice, která se tak ocitla v politické a ideologické izolaci. [Power 1998: 66-67] Na privatizaci nakonec nejvíce vydělala relativně nepočetná skupina velkých domácích a zahraničních investorů. [Amman, Baer 2007: 957]

Příchod zahraničního kapitálu byl zároveň důsledkem situace v osmdesátých letech, kdy se Brazílie, stejně jako jiné rozvojové země v důsledku kritického nedostatku kapitálu zadlužila u mezinárodních finančních institucí v pozadí s velkými průmyslovými zeměmi a hlavními věřiteli regionu, a následně byla tlačena k přijetí neoliberálních reforem v rámci tzv. Washingtonského konsensu. Důsledky této politiky vedly v Brazílii na jedné straně ke stabilizaci cenové hladiny, přílivu kapitálu, nárůstu produktivity a reálných mezd, na druhé straně poklesly investice do veřejného sektoru a otevření trhu zahraničním výrobkům způsobilo, že domácí průmysl rostl ze všech sektorů nejpomaleji. [Amman, Baer 2007: 945-956] Jawdat Abu-El-Haj konstatuje, že přesto narostl vliv lokální buržoazie a brazilský kapitalismus se stal v globální ekonomice konkurenceschopnějším, a to především díky trojí vládní politice: přilákání zahraničního kapitálu za účelem investic do základní infrastruktury, reorganizací hranic mezi lokálním a nadnárodním kapitálem s cílem zvýšení produktivity a přeměnou domácího trhu na hlavní zdroj akumulace kapitálu. [Abu-El-Haj 2007: 110] Plano Real sice vedl ke stabilizaci ekonomiky, ale jeho pilíře – nadhodnocená měna a zvláště extrémně vysoké úrokové míry (nezbytné pro zajištění financování vnějšího schodku) – stimulovaly nárůst vnitřního deficitu. [Dantas 2003] Matías Vernengo uvádí, že fiskální problémy Brazílie nejsou způsobeny přemírou sociálních výdajů, nýbrž finanční liberalizací ekonomiky a platbami úroků za veřejný dluh, což způsobuje jednak sníženou schopnost státu investovat (především, ale nejen do infrastruktury) a tím omezení tempa ekonomického růstu, jednak pokles sociálních výdajů a tedy i podfinancování sociální oblasti. Kromě toho dochází ke zvýšení finančních transferů ve prospěch držitelů veřejných dluhopisů, což vede ke zhoršení příjmové distribuce. Zlepšení některých sociálních ukazatelů v devadesátých letech se tak pravděpodobně nevztahuje ke vzorcům ve struktuře výdajů. Případné oživení státních investic a výdajů na sociální programy vyžaduje snížení úrokové míry, což lze realizovat pouze za předpokladu omezení rizika odlivu kapitálu. Kontrola pohybu kapitálu je tedy nezbytnou podmínkou úspěšné snahy rozvojových zemí o efektivnější roli státu při redukci společenských nerovností. [Vernengo 2007: 90-91]

Liberalizace ekonomiky posilující vazby na světový trh současně činí závislý stát více zranitelným vůči vlivům, které jsou zcela mimo jeho kontrolu. V roce 1997 propukla na burze v Hongkongu finanční krize, která se rozšířila do okolního světa a způsobila mimo jiné

třicetiprocentní pád burzy v São Paulu. Od hlubší krize Brazílii zachránili dostatečně vysoké federální rezervy a silný bankovní sektor, jehož krizi v roce 1994 částečně způsobenou poklesem příjmů z hyperinflace stát vyřešil daňovými úlevami pro banky, které převezmou závazky těch krachujících. [Goertzel 1999: 165, 140-141] V listopadu roku 1998 naordinoval MMF brazilské vládě přijetí balíčku preventivních opatření proti nájezdům spekulantů a finančnímu zhroucení, ale ve skutečnosti došlo ke zrychlení odlivu kapitálu a o dva měsíce později z brazilské ekonomiky oteklo dvacet miliard dolarů, což je částka přibližně odpovídající předchozím preventivním opatřením vyžadovaným MMF. Na řešení této situace musela brazilská centrální banka čerpat prostředky z bankovních rezerv, které mezi červencem 1998 a lednem 1999 poklesly ze 75 na 27 miliard dolarů. Wall Street i washingtonské instituce (MMF, Světová banka, Světová obchodní organizace) věděly o bezprostřední hrozbě devalvace realu, ale radili brazilské centrální bance, aby vydržela co nejdéle, díky čemuž finanční spekulanti z Wall Streetu získali čas. MMF povolil volné plavání měny na burze až v lednu, kdy již byl vyčerpána většina rezerv brazilské centrální banky. Jejím novým předsedou se stal Arminio Fraga Neto (bývalý poradce Sorosova fondu) krátce poté, co se brazilský ministr financí Pedro Malan sešel v New Yorku s Georgem Sorošem. Tak získal Wall Street přímý vliv na formování brazilské monetární politiky. Finanční krize urychlila podmínky pro „rekolonizaci“ ekonomiky a znehodnocení realu urychlilo privatizaci. Léčebné recepty MMF, rostoucí dluh a volné toky kapitálu vytváří podle Chossudovského kombinaci vedoucí k ekonomické katastrofě, fragmentaci federální fiskální struktury a narušení společnosti. [Chossudovsky 2003: 349-351]

Dlouhodobým zásadním problémem brazilské společnosti je extrémní míra sociálních nerovností, která patří k nejvyšším na světě. Cardoso koncipoval protiinflační politiku tak, aby se vyhnul radikálním opatřením nejvíce dopadajícím na nejchudší skupiny obyvatel, což vedlo ke zlepšení některých sociálních ukazatelů (i když Chossudovsky [2003: 201]) zpochybňuje platnost oficiálních vládních statistik). Ačkoliv nezpochybňoval význam státu při řešení sociálních problémů, podporoval decentralizaci sociálních služeb, širší zapojení neziskových organizací a v rámci programu Komunitní solidarita (na jehož organizaci a propagaci se podílela i jeho manželka a antropoložka Ruth Cardoso) rozvoj komunitních forem pomoci v souladu se zásadou „pomoci, aby si mohli pomoci sami“. [Goertzel 1999:

153-157] Tuto politiku nicméně bylo možné praktikovat pouze ve velmi omezeném rozsahu. Edmund Amman a Werner Baer uvádějí, že v letech 1993-1995 poklesl počet lidí žijících pod hranicí chudoby ze 41,7 na 33,9 procenta a přibližně na této výši setrval v dalších letech. Tento pokles je možné chápat jako důsledek zkrácení hyperinflace. Nicméně je sporné, do jaké míry lze z ukazatele výše reálného příjmu bez přihlédnutí k dostupnosti dalších faktorů ovlivňujících zásadně kvalitu života (vzdělání, zdravotní péče atd.) usuzovat o skutečné změně v míře chudoby, neboť v tak krátké době je podstatné zlepšení v těchto aspektech vysoce nepravděpodobné. Podle Indexu lidského rozvoje se Brazílie v letech 1990-98 v tomto ohledu zlepšila méně než ostatní větší latinskoamerické země i vyspělé západní státy a poklesla z devětapadesátého na čtyřiasedmdesáté místo. Současně došlo k masívnímu nárůstu kriminality, poklesu zaměstnanosti v průmyslu díky privatizaci a zavádění nových technologií a zvýšení celkové míry nezaměstnanosti v letech 1990-99 oficiálně z 5,1 na 7,6 procenta a při započítání skryté nezaměstnanosti z 9,4 na 16,2 procenta. [Amman, Baer 2002: 954-55]

Jedním z klíčových bodů reformní agendy Cardosoovy vlády byla agrární reforma, která měla přispět k řešení složitého postavení drobných rolníků a bezzemků. Její pojetí však není založeno na redistribuci půdy, ale na nákupu a prodeji mezi soukromníky a podpoře investic. Strategie navržená Světovou bankou je orientována na financování přístupu k půdě pro chudé rolníky prostřednictvím půjček, což sice krátkodobě může vyřešit chudobu některých obyvatel venkova, ale v situaci nezměněných sociálních, politických a ekonomických vztahů, v nichž chudoba vzniká a reprodukuje se, nepředstavuje strukturální změnu dlouhodobě řešící daný problém. V rámci této reformy získalo půdu osmdesát tisíc rodin, avšak necelá třetina z nich musí čelit vážným problémům se splácením dluhů a perzekucí ze strany bank. [Sauer 2009: 128] Navzdory dílčím úspěchům v podobě rozšíření držby půdy mezi drobnými rolníky a cenové stabilizaci byl tedy demokratizační efekt reformy omezen politikou konzervativní modernizace zvýhodňující velké pozemkové vlastníky. [Pereira 2003: 60-61] Chossudovsky nadto poznamenává, že skrytým politickým cílem reformy byla pacifikace rolnického hnutí proti třídě pozemkových vlastníků. [Chossudovsky 2003: 202]

Brazílie za Cardosoovy vlády posílila svou pozici regionální mocnosti, avšak její styl zahraniční politiky byl spíše konsensuální než tradiční mocensko-donucovací, směřoval (s nepříliš výrazným výsledkem) k posílení autonomie prostřednictvím integrace a

multilaterálnímu uspořádání. Brazílie usilovala o hlubší integraci v rámci MERCOSUR, v době puče v Paraguayi podpořila demokratickou vládu, její vedoucí role a ekonomické vztahy s Argentinou se oslabily v souvislosti s krizí realu a v době krachu argentinské ekonomiky v roce 2001 jí Brazílie naopak poskytla politickou a ekonomickou podporu částečně i na úkor svých krátkodobých zájmů, čímž napomohla obnovení a posílení integrace a vzájemných vztahů. [Vigevani, Oliveira 2007: 78-79; Genna, Hiroi 2007: 55; Burges 2006: 38]

Za největší úspěchy Cardosoovy vlády, která po zisku 53 procent v prvním kole prezidentských voleb v roce 1998 pokračovala až do konce roku 2002, se všeobecně považují stabilizace a konsolidace demokracie a zkrocení chronické hyperinflace. Současně Brazílie dostala nový kurz ve své rozvojové strategii, zahrnující redefinici role státu, oslabení jeho intervencí do ekonomiky a otevření se světovému trhu. Politické kultuře pomáhal Cardoso vtisknout ne- či postideologický ráz. Ačkoli svému nástupci v roli prezidenta předal zemi v lepším stavu, než v jakém ji přebíral, na konci jeho funkčního období stále existovala řada tíživých problémů, jako je vysoký vnitřní dluh, veřejný deficit, úroková míra, obří vnější dluh snížený na konci mandátu pouze na úkor devalvace (a z ní plynoucí mírný nárůst inflace), propastné sociální nerovnosti a chudoba, násilná kriminalita blížící se intenzitou definicím menší občanské války či poněkud přehlížená otázka Amazonie. Cardoso bývá často svými kritiky (ale nejen jimi) považován za představitele neoliberalismu, ale ačkoliv lze v jeho reformách nalézt řadu společných rysů s neoliberalismem, sám toto označení odmítá a hlásí se k sociální demokracii. V jeho politické orientaci je patrný vliv Anthony Giddense a jeho úvah o poklesu relevance rozdělení na pravici a levicí a koncepci progresivní, ale pragmatické politiky. Socialistou zůstává Cardoso ve smyslu zájmu o sociálno a nadále argumentuje, že jeho politika není v rozporu s Marxovým dílem. Na rozdíl od principiálních zastánců neoliberalismu při akceptaci vedoucí role trhu připouští, že sám o sobě neřeší všechny potřeby, produkuje vlastní problémy, rozkládá solidaritu a že je stát je nezbytný při redukci nerovností, a také podporuje vedle státu a trhu komunitu, občanskou společnost a nestátní veřejný sektor. [Goertzel 1999: 160; Font 2001: 22, 25; Dantas 2003] Brazilská sociálně demokratická strana (i když Cardoso v menší míře) však podle Timothy Powera nesdílí některé podstatné rysy třetí cesty: její politické inovace jsou zranitelné vůči politickému oportunismu či volebnímu pragmatismu a

nejsou provázeny jasným diskursem, který by propojil konkrétní politiky s levicovými hodnotami. [Power 2001-2002: 635] Cardosoova politická činnost navazuje na jeho předchozí vědeckou práci a pojetí závislosti v devadesátých letech může sloužit jako teoretická obhajoba nového modelu rozvoje, který se zároveň formoval pod vlivem řady vnějších i vnitřních faktorů, mezi nimiž zaujímá klíčové místo vnější dluh a s ním související tlak věřitelů a MMF. Theotónio dos Santos poznamenává, že právě tuto okolnost (spojenou s únikem hospodářských přebytků) Cardoso ve svých rozborech závislosti poněkud opomíjí. [dos Santos 1998: 63] Vzhledem ke skutečnosti, že v tomto období se ve srovnání se svými ranými pracemi přiblížil k ekonomickému liberalismu, není na takto obecné úrovni možné jednoznačně určit, zda se při formulaci konkrétních politik primárně opíral o své teoretické analýzy, či pouze reagoval na vnější tlaky. Jako pravděpodobnější interpretace se jeví soulad teoretického myšlení a pragmatického přístupu k politické skutečnosti, umožňující pružné reagovat na měnící se okolnosti, přičemž tlak MMF a věřitelů představoval jakousi konstantu, jejíž konkrétní projevy se mohly v průběhu času lišit. Ačkoli v průběhu Cardosoovy vlády došlo v některých ohledech k oslabení brazilské závislosti, v jiných aspektech byla posílena, takže hovořit v obecné perspektivě o její podstatné redukci by neodpovídalo reálnému vývoji.

5. Kritika teorie závislosti

Teorie závislosti ve své době získala mimořádný ohlas a vyvolala velmi živé polemiky mezi svými zastánci i odpůrci. Tato kapitola se proto zaměřuje na kritiku tohoto přístupu, přičemž jejím cílem není podat vyčerpávající přehled všech kritických argumentů, které proti němu byly vznášeny, nýbrž spíše naznačit její různorodost z hlediska konkrétního zaměření, teoretických východisek i ideologických pozic a stručné zhodnocení její oprávněnosti. Pro tento účel je analyticky rozčleněna do šesti skupin (metodologická, konceptuální, empirická, marxistická, feministická a otázka socialismu jako řešení závislosti). Mimo pozornost tak stojí kritika z pozic neoklasické ekonomie, která představuje odlišné ekonomické paradigma a odmítá základní předpoklady strukturalismu i marxismu, z nichž teorie závislosti vychází, a případná ekologická kritika, která by upozorňovala na environmentální aspekty a zdůrazňovala problematiku udržitelného rozvoje namísto primárně prorůstové orientace, sdílené většinou zastánců i kritiků volného trhu.

5.1 Metodologická kritika

Pravděpodobně nejsystematičtější metodologickou kritiku teorie závislosti provedl Robert A. Packenham, který pokládá za základní obecné rysy teorie závislosti sdílené Frankem i Cardosem substantivní holismus, epistemologický holismus (nefalzifikacionismus), utopismus a předpoklad politizovaného bádání. Substantivní holismus znamená předpoklad vnitřního sepjetí jevů jako je závislost, zaostalost, nerovnost, vykořisťování, dominance, autoritativní či pouze formálně demokratické vlády na periferii světového kapitalismu, či rozvoj v jeho jádru. Světový kapitalismus tak vytváří přímo zaostalost a strukturální limity rozvoje, kterým nemusely čelit země rozvíjející se v minulosti, takže teoretické rámce odvozené z jejich zkušeností mají pro závislé státy (či jiné aktéry) omezenou relevanci. Teorie odpovídající této situaci musí být vystavěna na předpokladu závislosti a na tomto základě formulovat hypotézy, hodnotit fungování systému i reálné politické volby. Epistemologický holismus znamená vyloučení možnosti falzifikace základních předpokladů teorie závislosti a neupřesnění, jaké situace či výsledky by jednotlivé hypotézy mohly potvrdit nebo vyvrátit.

Empirické údaje tak mohou sloužit jako doklady platnosti teoretických tvrzení, nikdy ale jako nástroj jejich testování, neboť jejich platnost se předpokládá. Utopismus se vyznačuje vyzdvihováním socialismu jako prvořadé hodnoty, cíle a symbolu, ale zpravidla bývá definován vágně nebo vůbec. Stejně tak nejsou analyzovány již existující socialistické státy, takže předmětem srovnání je reálný svět kapitalismu s ideálním světem socialismu. Předpoklad politizovaného bádání znamená, že v tomto přístupu nelze odlišit společenské vědy od politického boje, neboť jsou jeho součástí. Kvalita vědeckých studií tak je hodnocena s ohledem na míru, do jaké přispívá k omezení dominance a vykořisťování, jak jsou chápány v holistickém pojetí závislosti. [Packenham 1992: 29-30]

Jak ale uvádí Ted Goertzel, Packenhamova kritika Cardosoova pojetí závislosti vychází z odlišného pojetí vědy, podle kterého se teorie operacionalizuje na soubor falzifikovatelných hypotéz, k jejichž testování se použijí nejlepší disponibilní data a v případě nesouladu dojde následně k úpravě teorie. Z tohoto přístupu vyplývá Packenhamův údiv nad tím, jak může Cardoso změnit politické stanovisko, aniž by odmítl teorii závislosti či marxismus. Ten však neusiloval o vytvoření formální teorie odpovídající zmíněným principům, nýbrž o porozumění běhu dějin, možnostem jeho usměrnění pozitivní směrem, pochopit okolnosti, přijmout, co nelze změnit, a změnit, co lze změnit. [Goertzel 1999: 182-183]

Packenhamova argumentace ohledně substantivního a epistemologického holismu teorie závislosti je bez výhrad přijatelná pouze za předpokladu jediného možného vědeckého postupu, který však popírá multiparadigmatickou povahu společenských věd. Různorodost teoretických i metodologických přístupů přitom vědecký diskurz spíše obohacuje, než aby jej myšlenkově uzavírala. Každý empirický výzkum je vystaven na souboru teoretických a metodologických předpokladů, které ani pozitivisticky orientovaní badatelé zpravidla nemohou vyčerpávajícím způsobem ověřit. Zkoumání struktury a dynamiky makrosociálních jevů, mezi něž patří i závislost či zaostalost, nelze redukovat na soubor ověřitelných hypotéz, z nichž by se induktivním způsobem budovala teorie, aniž by tím nedošlo k oslabení heuristického potenciálu daného přístupu, zploštěnému vnímání zkoumaného jevu a přehlédnutí vlastností celku, které nelze odvodit z analýzy jednotlivých prvků či jejich agregátu. Kromě toho lze tuto kritiku vedle marxismu či teorie závislosti vznést (a nejednou i s větší oprávněností) i proti řadě dalších proudů, mezi něž patří i strukturní funkcionalismus,

civilizacionistika, či psychoanalýza. To však neznamená, že by tyto směry nemohly nabídnout nové perspektivy, alternativní a nejednou pronikavý vhled do problému a tím pozitivně stimulovat imaginaci badatele a obohacovat vědeckou práci. Na druhé straně z toho samozřejmě nijak nevyplývá, že by princip výstavby teorie na základě falzifikace hypotéz neměl ve vědecké práci své místo.

V kritice utopismu teoretiků závislosti Packenham oprávněně poukazuje na skutečnost, že tito autoři zpravidla nspecifikují své normativní pojetí socialismu a analýzami konkrétních socialistických zemí se nezabývají, ačkoli zavedení tohoto systému považují za nezbytný krok překonání závislosti a zaostalosti. Částečnou výjimku tvoří Frank, který se v období před rozvojem teorie závislosti zabýval Sovětským svazem a v pozdějších analýzách se věnoval postavení socialistických zemí ve světové ekonomice v souvislosti s krizí akumulace kapitálu v sedmdesátých letech.

Další bod Packenhamovy kritiky se soustředí na předpoklad politizovaného bádání znamenající smíšení vědy s politikou a nejednou i hodnocení odborných studií primárně podle politických kritérií. Teorie závislosti samozřejmě od svých počátků nebyla politicky a hodnotově neutrální (což se v dílech jednotlivých autorů projevovalo s různou intenzitou, např. u Franka explicitněji než u Cardosa), nicméně primárně politické posuzování vědeckých prací je častější u stoupců teorie závislosti než u jejích hlavních představitelů. Packenham předkládá weberovský argument o nutnosti oddělení vědecké a politické práce (ačkoli i Weber připouští, že přinejmenším při volbě výzkumného problému jsou vědci nevyhnutelně ovlivněni svými hodnotami) a rovněž říká, že v demokratických společnostech, kde mohou vědci svobodně hlásat své názory, je možné díky nepřítomnosti tlaku represivních složek na konformitu udržet hodnotovou neutralitu. Pokud badatel spojí svoji odbornou činnost s politikou, činí tak pouze na základě svého svobodného rozhodnutí. Ve skutečnosti je ovšem situace složitější, neboť společenské (i přírodní) vědy jsou součástí společnosti, její struktury a tedy i mocenských vztahů a jejich výsledky ovlivňují veřejný diskurz, konkrétní politická opatření, ekonomiku soukromého i veřejného sektoru atd. V této situaci mohou vědci (v daném systému socializovaní) buď zaujmout explicitní politické stanovisko odmítnutím či vyjádřením podpory stávajícímu řádu, sociální instituci, vládě, mocenské elitě, sociálnímu hnutí, straně, ideologii, politickým opatřením či jiným politicky relevantním jevům a

událostem, nebo se navenek takto neprojevoval, nepokoušel se ovlivňovat dění a tím akceptovat daný stav a vývoj politických událostí a mocenských vztahů, ať už jejich jeho konkrétní forma aktuálně jakákoli. V tomto smyslu je hodnotová neutralita sama o sobě konzervativním postojem bez specifického politického obsahu. Akceptace daného stavu bez ohledu na jeho konkrétní podobu však není skutečně neutrálním postojem, neboť základní rysy mocenské struktury jsou většinou poměrně (a v řadě ohledů dlouhodobě) trvalé, takže za těchto okolností získává vnější neutralita konkrétní politický obsah nepřímým vyjádřením přijetí a tedy i pasivní loajality k trvalejším prvkům mocenských vztahů a struktur, čili uznání dominantní pozice nejvlivnějších aktérů či institucí, ať už jde o kohokoli. Za těchto okolností je představa naprosté politické neutrality vědy pouhou iluzí, což nutně legitimizuje výskyt politických a hodnotových soudů ve vědecké práci a aktivní politickou angažovanost vědců. Na druhé straně z toho v žádném případě nevyplývá přijatelnost podřizování vědecké analýzy ideologickým schématům, přehlížení skutečností rozporných s politickým názorem autora či jakékoli jiné porušování zásad intelektuální poctivosti a etiky vědecké práce ve prospěch politických cílů. Pakenhamovu kritiku politizovaného bádání je tedy možné přijmout u jednotlivých autorů pouze v míře, v jaké se těchto prohřešků dopouštěli, což pro Cardosa platí minimálně a pro Franka jen o málo více.

Oba autoři tento druh kritiky, jaký reprezentuje Pakenham, odmítají. Frank např. poznamenává, že pozitivistická (i když Pakenhama nelze přímo značit za pozitivistu) kritika nedostatku objektivitu či empirických chyb zpravidla poukazuje na drobné empirické nesoulady mimo hlavní proud diskuse a že jeho politická angažovanost znemožňuje objektivitu vědecké práce a tím snižuje její validitu a důvěryhodnost. Jeho dílo tak je v očích této kritiky (jejíž představitelé se nicméně rovněž politicky angažují) recyklací starších teorií imperialismu a prací spíše prorockou v tónu, než analytickou v obsahu, více ideologickou než empirickou. Podle Franka je tento typ kritiky založený na snaze diskvalifikovat jeho teorii předem, svědčí o neschopnosti těchto autorů předložit kvalitnější argumenty a je spjatý s pravicovými postoji. [Frank 1972: 91-92]

5.2 Konceptuální kritika

Kritických argumentů vůči teorii závislosti zaměřujících se na její konceptuální nedostatky zazněla celá řada a zahrnovala kritiku rigidnosti schématu, determinismu, nejasných pojmových vymezení, vnitřní rozpornosti či redukcionismu. Dale J. Johnson pokládá za hlavní nedostatek teorie závislosti přílišný důraz na ekonomiku, někdy hraničící s mezinárodně politicko-ekonomickým determinismem či omezení analýzy na strukturu imperialistické dominance, což vede k riziku „strukturalistické superdeterminace“ či dokonce nějaké formě konspirace (řízení vývoje klíčovými mocnostmi, nadnárodním kapitálem a tajnými službami). Přehnaný důraz na vnější síly vede k zanedbávání sociologických aspektů závislosti (zejména třídních vztahů) a k představě neschopnosti domácích sil tvořit vlastní dějiny. Ačkoli je podle Johnsona nutné uznat dlouhodobost stavu závislosti, zároveň je třeba vnímat dialektiku vývoje, neboť žádný národ není zcela programován mocnými národa jiného. Zpětně tak uznává mylnost teze o trvalé a nevyhnutelné stagnaci vývoje za kapitalismu v šedesátých letech, která neměla tak dlouhé trvání, jak se tehdy zdálo. Dříve než ostatní teoretici závislosti si toho povšimli Cardoso s koncepcí „závislého rozvoje“ (*development with dependency*) a dos Santos s pojetím „nové závislosti“ (*new dependency*). Navzdory uvedeným nedostatkům však teorie závislosti představuje vhodnější rámec k adekvátní analýze vnitřně-vnějších vztahů než ostatní proudy. [Johnson 1981:111-112] Johnsonova kritika determinismu a přehlížení vnitřních a sociálních aspektů vývoje se týká více Franka než Cardosa, neboť v jeho díle je analýza třídních vztahů a vazby vnitřní struktury s vnější ekonomikou ústředním momentem analýzy a jeho rozborů a předpovědí mají explicitně pravděpodobnostní charakter.

Jak již bylo řečeno výše, Brewer Frankovi vytýká nedostatečnost teoretických analýz a nejasnosti při vymezování základních pojmů (kapitalismus, feudalismus, závislost, rozvoj, zaostalost), jejichž přesný význam musí čtenář často vyvozovat z kontextu jejich konkrétního užití. Důsledky těchto nedostatků lze ilustrovat na příkladu fenomén zaostalosti, který Frank jednoznačně nevymezil, ačkoli analýza jeho příčin byla hlavním cílem základního díla jeho pojetí teorie závislosti *Kapitalismus a zaostalost v Latinské Americe*. Frank explicitně říká, že zaostalost je kvalitativní a vztahová kategorie označující součást jednotného procesu vývoje

světové kapitalistické ekonomiky, tedy situaci, která nemůže nastat mimo její rámec. Dále odmítá její redukci na kvantitativní ukazatele. Odlišuje zaostalost (*underdevelopment*) od pojmu nerozvinutost (*undevelopment*), kterým označuje stav před expanzí kapitalismu, který v důsledku rozšíření způsobuje zaostalost i rozvoj. Podle Franka hlubší integrace do světové kapitalistické ekonomiky a těsnější vztahy satelitu s metropolí zaostalost prohlubují, naopak při podstatném oslabení těchto vazeb nastává největší rozvoj satelitu.

Tento přístup nicméně naráží na několik výkladových problémů. Jestliže jsou možnosti rozvoje satelitů dány primárně těsností vazeb na světový trh a metropole, potom není zřejmé, jakou roli za těchto podmínek hraje politika satelitních států či jiných lokálních aktérů. Navíc obecná tendence systému k posilování vnitřní provázanosti nutně znamená prohlubování zaostalosti satelitů, kterou je možné vzhledem obtížím reformistické politiky překonat pouze odpojením od světové kapitalistické ekonomiky a zavedením socialismu. Otázkou ovšem je, jakým způsobem lze v tomto kontextu interpretovat tezi o prohlubování zaostalosti, jestliže industrializace rozvojových zemí stále pokračuje. Při konvenčním pojetí zaostalosti jakožto stavu vyjádřeného souhrnem vybraných znaků a ukazatelů, dosahujících signifikantně nižších hodnot (či vykazujících vlastnosti považované za méně vyspělé) ve srovnání s referenčním rámcem v podobě vyspělých zemí, totiž industrializace a ekonomický růst rozvojových zemí znamená pravý opak prohlubování zaostalosti. Frank se kvantitativnímu pojetí zaostalosti vyhýbá, i když v souvislosti s tezí prohlubování zaostalosti hovoří o absolutním zchudnutí zejména nejnižších příjmových skupin. Z toho nicméně nevyhnutelně nevyplývá pokles ekonomického růstu či úpadek průmyslu na celostátní úrovni, jakkoli k němu samozřejmě může dojít. Hovoří-li Frank o tom, že za těchto okolností se zaostalost latinskoamerických zemí prohlubuje do historicky neobvyklé míry, neznamená to absolutní propad pod úroveň okamžiku připojení ke světové kapitalistické ekonomice, nýbrž vlivem jejího silnějšího působení na domácí vývoj (a opětovného posílení závislosti) zpomalení či zdeformování stávajícího rozvoje a prohloubení mezery a nerovnosti mezi satelitem a metropolí. Zaostalost je tedy třeba chápat i jako relativní kategorii, nevypovídající primárně o absolutní úrovni rozvoje, jako spíše o rozdílu a nerovnosti mezi metropolí a satelitem, které se mohou zvýšit i při určitém pokroku satelitu nacházejícího se v závislém postavení. Tento výklad ostatně potvrzuje i Frankova charakteristika vývoje metropolitního monopolu a z něj plynoucí

závislosti, které se udržovaly navzdory postupnému rozvoji průmyslu i na periferii. Tato interpretace umožňuje chápat Frankovu teorii a analýzu soudobého vývoje méně deterministicky, než jak bývá běžné, jakkoli je i u něj zřetelný pesimismus sdílený většinou latinskoamerických levicových intelektuálů koncem šedesátých let ohledně možností rozvoje kontinentu za současných podmínek. Adekvátnější analytický rámec výkladu soudobé industrializace satelitních zemí tak patrně tvoří výše zmíněné koncepty Cardosa a dos Santose, což je dáno z velké části primárním zaměřením Franka na obecné rysy světové kapitalistické ekonomiky a z něj vyplývající nedostatečnou pozorností k dialektice a zvláštnostem vnitřního vývoje a dále nejasným vymezením základních pojmů a z nich plynoucí sníženou ostrostí argumentace a obtížemi při interpretaci.

5.3 Empirická kritika

Empirická kritika se hrála významnou roli při poklesu vlivu teorie závislosti koncem sedmdesátých a zejména v osmdesátých letech a z tohoto důvodu je třeba věnovat jí zvýšenou pozornost. V jejím rámci lze rozlišit dvě odlišné perspektivy: zaprvé jde o historiografickou kritiku, která upozorňuje na nepřesnosti a dezinterpretaci historického vývoje, zadruhé se jedná o poukaz na rozpor mezi předpoklady a předpověďmi teorie závislosti a aktuálním vývojem rozvojových (a závislých) zemí.

Jako příklad prvního typu kritiky lze uvést studii D. C. M. Platta *Závislost v Latinské Americe v devatenáctém století: historik namítá* [1980], který zpochybňuje charakteristiku latinskoamerické koloniální ekonomiky jako exportně orientované, neboť většina produkce byla určena pro vnitřní spotřebu (i po odečtení produkce nezbytné pro chod vývozního sektoru, jako byly potraviny a oděvy pro pracovníky v dolech). Celkový objem latinskoamerického vývozu i dovozu dosahoval pouze nízkých hodnot. V prvních desetiletích po získání nezávislosti byly vazby nových států na světový trh slabé a jen v některých případech bylo možné hovořit v této souvislosti o existenci koloniálního dědictví. Hlavním obchodním partnerem latinskoamerických zemí byly Spojené státy (nikoli Velká Británie) a politická nezávislost přinesla určité přesměrování obchodu. Podle Platta Frank přeceňuje význam a dopad zahraničních financí na nově vzniklé republiky a teorie závislosti poskytuje

zavádějící pohled na jejich mezinárodní hospodářské vztahy. Zrovna tak odmítá jako ahistorickou tezi, že se latinskoamerická ekonomika pouze přizpůsobovala britské. Teorie závislosti podle něj navíc přehlíží domácí ekonomiku a přeceňuje vnější vlivy (např. při výstavě argentinské železniční sítě rozhodovaly domácí potřeby, nikoli tlak na podporu exportu), stejně tak nadhodnocuje dopad dovozu průmyslového zboží na diverzifikaci domácí výroby a ekonomický růst, jehož vnitřní překážky byly samy o sobě velké i bez vnějších vlivů. Latinskoamerické ekonomiky tedy byly v zemích typu Argentiny, Mexika, nebo Chile devatenáctém století utvářeny více domácími než zahraničními vlivy, ale pro výklad vývoje ve středoamerických zemích, Kuby či jednotlivých obdobích dalších států lze aplikovat perspektivu teorie závislosti, jakkoli podle Platta tento přístup historii více zamlžuje, než objasňuje. [Platt 1980: 115-126]

Platt ve své kritice několikrát odkazuje na Frankovo dílo, ale na Cardosovo pojetí závislosti ji nelze vztahovat, neboť právě na vnitřní vývoj a jeho specifika v jednotlivých zemích klade ve svých rozborech značný důraz. Plattovy argumenty tak v řadě případů nejsou v rozporu s Cardosoým pojetím, ostatně jej ve své kritice ani nezmiňuje. Ve Frankově případě je tato kritika v řadě ohledů oprávněná, což je dáno mimo jiné zaměřením na charakteristiku světového kapitalismu jako celku, které vede k opomenutí dílčích odlišností. Obecně lze teoretikům závislosti (včetně Cardosa) vytýkat ne vždy dostatečnou historicko-empirickou evidenci teoretických tvrzení. Na druhou stranu ale je třeba říci, že velká část historiků odmítá jakékoli výklady prostřednictvím abstraktních modelů. Ale jakkoli v jejich rámci může existovat řada dílčích nepřesností, byla by bez nich věda někde dál?

Druhý typ kritiky představuje poukaz na rozpor mezi předpoklady teorie závislosti a skutečným vývojem. Peter L. Berger, jehož závěry se v řadě ohledů (i když ne zcela) podobají neoklasické ekonomii, staví svou kritiku na konfrontaci teorie závislosti s empirickou skutečností, nikoli na souboru ekonomicko-teoretických předpokladů. Jádrem jeho argumentace tvoří zpochybnění teze, že kapitalismus brání rozvoji a v minulosti i v současnosti způsobuje zaostalost. Podle něj sice tato situace mohla v jednotlivých případech nastat, ale nikoli globálně. Kolonizace v některých případech mohla přispět k rozvoji podrobené země (např. Keňa ve srovnání s nekolonizovanou Etiopií) a v řadě případů u dnešních vyspělých průmyslových zemí při něm vlastnictví kolonie zaujímal relativně nevýznamnou roli (USA,

Německo, Japonsko). Větší podíl viny za zaostalost nesou vlády jednotlivých zemí spíše než nadnárodní korporace. Modelovým příkladem popření teorie závislosti je vývoj Japonska a zvláště „asijských tygrů“ (Jižní Korea, Tchaj-wan, Hongkong, Singapur), kteří v situaci plného začlenění do světové kapitalistické ekonomiky a v mnoha ohledech závislého postavení dosáhly mimořádného tempa ekonomického růstu, modernizace ekonomiky, zlepšení sociálních ukazatelů i příjmové distribuce. Podle Bergera nelze tento případ pokládat za nepodstatnou výjimku, ani jej nelze vysvětlit pomocí teorie závislosti (koncepty typu „závislý rozvoj“ pokládá za prázdnou frázi či úhybný manévr dogmatiků k udržení teorie), ani odkazem na specifické podmínky východoasijských zemí udržet teorii závislosti v nezměněné podobě. Argumenty ve prospěch výjimečnosti Berger zpochybňuje poukazem na jejich opakovatelnost i v ostatních případech: většina specifických faktorů neplatila pro období Meidži, příležitosti pro méně rozvinuté země se ve světové ekonomice periodicky otevírají, stabilní vláda není východoasijským specifikem, i jiné země obdržely zahraniční pomoc, i další země čelily vnějšímu ohrožení, a ačkoli konfuciánskou morálku nelze exportovat do jiného prostředí, i jiné kulturní tradice se mohou přizpůsobovat a měnit v souladu s potřebami rozvoje. Podle Bergera tak vzestup asijských tygrů popírá teorii závislosti, ale i laissez-faire přístupy hlásající škodlivost státu pro rozvoj a nutnost maximální podpory volného trhu. [Berger 1993: 150-154, 164-196, 268]

Stephen K. Sanderson nabízí několik odpovědí na otázku, proč došlo k takovému rozvoji Jižní Koreje a Tchajwanu (Singapur a Hongkong jsou městské státy, na které je třeba uplatňovat odlišná kritéria): (1) japonská kolonizace na počátku dvacátého století podporující rozvoj dopravní infrastruktury, těžkého průmyslu a energetiky vytvářející ekonomickou a technologickou základnu pro budoucí rozvoj (na konci druhé světové války nejlepší v celém Třetím světě), (2) poválečná radikální pozemková reforma vedoucí k rovnostářské distribuci půdy, zvýšení efektivity zemědělství a pozvednutí širokých mas, (3) geopolitická situace koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let, nástup socialismu v Číně a obavy USA z jeho rozšíření do okolních zemí, vedoucí k rozsáhlé americké ekonomické pomoci oběma zemím (v letech 1945-1978 obdržela Jižní Korea 13 miliard dolarů a Tchaj-wan 5,6 miliardy), (4) počátek rozvoje těchto zemí probíhal během poválečné třicetileté konjunktury světového

kapitalismu a (5) přijetí japonského modelu silného státu s aktivní rolí v kapitálových investicích. (Sanderson podle [Holubec 2009: 83-84])

Na základě uvedeného výčtu lze z perspektivy teorie závislosti učinit krátké srovnání vývoje obou zemí s Latinskou Amerikou ve stejném období. V poválečné konjunktře světového kapitalismu latinskoamerické vlády praktikovaly politiku ISI, která rovněž zahrnovala aktivní roli státu při kapitálových investicích, avšak časově vzdálená evropská kolonizace měla odlišnou povahu než japonská, takže na počátku tohoto období byla průmyslová základna a infrastruktura podstatně méně rozvinutá. Vlády se tak snažily vybudovat za využití vysokých cel základní průmyslová odvětví a při menší zahraniční pomoci oproti asijským zemím musely nedostatek kapitálu nahrazovat ve zvýšené míře půjčkami a dovozem. Pozemková reforma byla dlouhodobě jedním z klíčových témat latinskoamerické politiky, ale kvůli vlivu agroexportní oligarchie a velkých pozemkových vlastníků obvykle probíhala buď v malém rozsahu, nebo vůbec. Na rozdíl od Jižní Koreje a Tchaj-wanu nesměřovaly zahraniční tlaky (ač rovněž zejména z USA) k jejímu zavedení, nýbrž spíše ve prospěch zájmu velkých pozemkových vlastníků (viz např. chilský případ). Rovnostářštější distribuce pozemků vedla v obou asijských zemích ke zvýšení efektivity zemědělství, zlepšení postavení širokých skupin obyvatel a k posílení vnitřního trhu, zatímco v Latinské Americe se vlády musely pokoušet stimulovat trh populistickou politikou a podporou domácí průmyslové buržoazie, často na úkor zemědělského sektoru, což dále zhoršovalo deficit platební bilance a nijak neřešilo postavení bezzemků masově migrujících do měst, kde je pomalu rostoucí průmysl nestačil všechny zaměstnat. Geopolitická situace nevedla v Latinské Americe k tak rozsáhlé finanční pomoci a naopak v případě ohrožení stávajícího řádu přispěla k podpoře konzervativních autoritativních režimů, zpravidla s podporou starých elit.

Z perspektivy teorie světového systému lze pokládat asijské tygry za modelový příklad strategie pomocí inovace, kterou bylo možné realizovat pouze za souběhu řady příznivých faktorů, z nichž většinu v Sandersonově výčtu tvoří okolnosti vnější (anebo vnitřní bezprostředně vyvolané mimořádnými vnějšími vlivy) a tudíž neovlivnitelné vládou státu, v případě japonské kolonizace dokonce historicky neopakovatelné. Avšak i kdyby platil Bergerův argument, že víceméně všechny specifické okolnosti jsou v principu opakovatelné (a tudíž i následovatelné ostatními zeměmi), stále je taková koincidence empiricky příliš

vzácná, než aby bylo možné ji nepovažovat za výjimečnou. Cardosovo zaměření analýzy závislosti na vnitřní třídní a skupinové boje a spojenectví a vazby na vnější trh a mocnosti v principu nevyklučují odlišnou povahu závislého vztahu a z něj plynoucí rozdílnou politiku, jako je např. pod vnější nadvládou vynucená radikální pozemková reforma a likvidace třídy velkostatkářů, nebo odlišná realizace koloniální nadvlády. Frank v souvislosti se vzestupem asijských tygrů (kteří se však navzdory veškerému pokroku nedosáhli úrovně zemí centra či metropole) hovoří o efektivitě exportem vedeného růstu, založené na předchozí rovnostářstější distribuci příjmu na domácím trhu způsobené poválečnou vynucenou pozemkovou reformou. Zdůrazňuje tak jedinečnost tohoto modelu a připouští, že možná podcenil jeho schopnost technologického rozvoje a participace v mezinárodní dělbě práce, zároveň ale současně odmítá místní autoritářské vlády. [Frank 1995] Ačkoli jeho raná verze teorie závislosti patrně nenabízí adekvátní výkladový rámec rozvoje asijských tygrů, Cardosovo pojetí závislosti i pozdější teorie světového systému lze při jejich analýze plodně využít.

5.4 Marxistická kritika

Od počátku svého vzniku vedla teorie závislosti intenzivní dialog s marxismem, mezi jehož stoupenci vyvolala mimořádný ohlas. V průběhu sedmdesátých let se blízkost k marxismu stala do jisté míry jejím legitimizačním rámcem, takže díla jednotlivých autorů byla v tomto diskurzu posuzována z části i s ohledem na jejich příbuznost s marxismem. Stejně tak se tito autoři ve svých textech stále častěji odvolávali na Marxe a zasazovaly své analýzy explicitněji do marxistického rámce. V tomto ohledu marxismus současně plnil roli sdílené intelektuálně-politické identity, někteří autoři dokonce hovoří o „hnutí závislosti“. [Packenham 1992] Na druhé straně z pohledu řady nemarxistických autorů (např. teoretiků modernizace či neoklasických ekonomů) byl jakýkoli vliv marxismu předem pokládán za podstatný nedostatek dané studie či teorie.

Marxistická kritika teorie závislosti vycházela z jednotlivých dílčích proudů v rámci marxismu a zahrnovala jak „vulgární“ interpretace zaostalosti a ekonomických, politických a sociálních struktur závislých zemí jako způsobených výhradně vnějšími faktory, tzn.

imperialismem zemí centra či metropole a mezinárodního kapitalismu, vůči které se Cardoso ostře vymezuje (např. [Cardoso 1977: 13]), tak i analýzy předních marxistických teoretiků. Kritika vytýkající teorii závislosti, že není dostatečně či vůbec marxistická, nabývala řady různých forem. Enrique Dussel např. poznamenal, že v debatách o závislosti často Marx chybí a že namísto konkrétní historické analýzy by se teoretici závislosti měli změřit na samotnou podstatu vztahu závislosti, zahrnující přesun bohatství na nadhodnoty do zemí centra, a užívat standardní Marxovu terminologii, aby se na místo primárního důrazu na historii mohla logicko-konceptuální analýzou rozvíjet teorie. [Dussel 1990: 64-68] Dusselova kritika mířící na Frankovo i Cardosoovo dílo v podstatě představuje opak empirické kritiky. Anthony Brewer Frankovi vytýká, že navzdory ústřednímu významu monopolů na všech úrovních kapitalistické ekonomiky ve své teorii nerozlišuje jejich dvě odlišné formy. Již od koloniálního období existoval obchodní monopol, pro který bylo charakteristické, že se třída monopolních obchodníků přímo nepodílela na výrobě a shromažďovala produkty lokálních výrobců určené pro export a obdobně kontrolovala dovoz zahraničních výrobků do těchto regionů. Naproti tomu moderní monopolní kapitál charakterizuje velkovýroba v rámci nadnárodních korporací či národních monopolů, znamenající přímou kontrolu monopolů nad výrobou s obvykle plně kapitalistickými výrobní vztahy a moderní technologie. Frankovo pojetí podle Brewera odpovídá lépe prvnímu než druhému typu monopolu, přičemž navíc opomíjí změny ve výrobních vztazích při přechodu od jednoho ke druhému. Rozvoj závislosti není dostatečně definován, propojení ekonomické a geografické dimenze vykořisťování vytváří teoretický zmatek, takže je nutné analyzovat rovněž užití zisku a nejen rozlišovat, zda si jej přivlastňuje domácí či zahraniční firma, a dále věnovat rovnocennou pozornost výrobním i směnným vztahům. [Brewer 1990: 166-171]

Frank rozlišuje dva druhy levicové kritiky vůči svému pojetí teorie závislosti: kritiku tradiční marxistické levice a kritiku Nové levice. V rámci první skupiny dále odlišuje kritiku z Moskvy a s ní spřízněných latinskoamerických komunistických stran a kromě toho kritiku od maoistů a trockistů. Obě skupiny sdílejí společně s Novou levicí tezi, že Frank není marxista, protože zdůrazňuje distribuci a směnu na úkor produkce. Na konci šedesátých let díky kubánským událostem a smrti Ernesta "Che" Guevary nastal posun v postojích latinskoamerických komunistických stran, orientovaných spíše pragmaticky na politiku

širokých lidových koalic než na podporu masové mobilizace, směrem k mezinárodní marxisticko-leninstické jednotě a ideologická protiofenzíva byla mířená i proti teorii závislosti. Frank poznamenává, že argumentace komunistů a pravicových kritiků sdílí společný rys v podobě pohledu obráceného nazpět a ožívování minulých programů namísto hledání nových odpovědí a strategií ve změněných podmínkách, o což se pokouší Nová levice. Kritika od trockistů a maoistů obdobně zdůrazňovala přehlížení výrobních vztahů a odmítala jeho dílo v těch aspektech, ve kterých se lišilo od politické linie maoismu a trockismu. [Frank 1974: 92-97]

Za typický příklad kritiky z pozic Nové levice považuje práci Ernesta Laclau [1971], ve které autor polemizuje s Frankovým pojetím feudalismu a kapitalismu. Laclau konstatuje, že zatímco u Franka feudalismus je určen primárně vztahem k trhu, u Marxe jde o produkční způsob. Základní schéma Frankovy argumentace tvoří tři předpoklady: Latinská Amerika vždy měla tržní ekonomiku, byla od počátku kapitalistická a vstup do světového kapitalismu v závislém postavení je příčinou zaostalosti. Laclau souhlasí s jeho kritikou dualismu, že latinskoamerické společnosti vždy tvořily vnitřně strukturovaný komplex plně integrovaný do světové kapitalistické ekonomiky, čímž potvrzuje existenci tržní ekonomiky v regionu. Frank však navzdory vědomí o rozsáhlých debatách v rámci marxismu nevynechává jasné základní pojmy. Kapitalismus tak podle Laclau chápe přibližně jako systém výroby určené pro trh, motivem výroby je zisk, který je současně realizován pro někoho jiného, než je producent. Feudalismus naproti tomu tvoří uzavřená ekonomika, takže rozdíl mezi těmito dvěma systémy je existence významného trhu, přičemž nehrají roli produkční vztahy (mezi jednotlivými typy vykořisťovatelských vztahů nerozlišuje). Laclau tak dovozuje, že Frankův koncept kapitalismu není marxistický, neboť u Marxe se jedná především o produkční způsob vyznačující se svobodným pracovním trhem. Nedostatečné vymezení definice kapitalismu problematizuje vyvozování závěrů: podle Laclau vezme politické schéma založené na analýze společenských vztahů připisovaných kapitalismu a feudalismu, pozmění obsah pojmů a pak dospěje k tomu, že politické schéma je falešné, protože neodpovídá realitě. V Marxově pojetí se světový trh rozšířil v šestnáctém století, což ale znamenalo pouze rozšíření podmínek pro moderní expanzi kapitálu v globálním rámci, nikoli vznik kapitalistického produkčního způsobu. Venkovská populace se postupně stále více proletarizovala, ale tento proces dosud

není u konce. Přijetí teze o feudálních produkčních vztazích v zemědělství neznamena přijetí konceptu duální společnosti, naopak posilování nevolnických vztahů často bylo vyvoláno snahou o maximalizaci zisku. Na tomto příkladu lze demonstrovat Frankovu tezi o rozvoji způsobujícím zaostalost, kdy si moderní sektor vynucuje zaostalost jiného – ale nikoli pouze skrze trh, nýbrž i produkční vztahy. Podle Laclau tak umístění základního rozporu do oběhu a směny znamená pouze polovičaté vysvětlení vztahu rozvoje a zaostalosti. Je třeba rozlišovat mezi produkčním způsobem, který charakterizuje určitý typ vlastnictví výrobních prostředků, přivlastňování ekonomických přebytků, určitá míra dělby práce a úroveň rozvoje produkčních sil, a mezi ekonomickým systémem, zahrnujícím vztahy mezi různými sektory ekonomiky a výrobními jednotkami na lokální, regionální, národní i světové úrovni. Ekonomický systém tedy může zahrnovat různé produkční způsoby. V debatě o kapitalismu a feudalismu docházelo často k zaměňování kapitalistického produkčního způsobu a participace ve světovém kapitalistickém systému. Zatímco ve feudalismu existují mimoekonomické formy donucování, výrobce vlastní produkční prostředky, ale nezíská přebytky, v kapitalismu výrobce nedisponuje produkčními prostředky, práce je zboží na trhu, avšak výrobce rovněž přebytky nezíská. Frank podle Laclau ve vztahu metropole-satelit popisuje expanzi metropolí, integraci satelitů a vykořisťování druhého prvním, ale nevysvětluje, proč některé země potřebovaly zaostalost jiných k vlastní expanzi. Příliš široké pojetí kapitalismu ztěžuje na příliš abstraktní rovině identifikaci specifických rozporů, spíše než jeho trvalé rysy je ale užitečnější zkoumat specifické poměry. [Laclau 1971: 19-38]

Frank tento typ kritiky oceňuje a vyzdvihuje na něm pokus o uchopení problematiky závislosti z hlediska produkčních vztahů, aniž by Laclau opustil daný teoretický rámec (o což se např. komunističtí kritici nepokoušeli), spíše než kritiku konkrétních konceptuálních nedostatků svého díla či důkaz o tom, že není marxista, což ale dle svých slov nikdy netvrdil. [Frank 1974: 98]

Po protiútoky neoklasické ekonomie v sedmdesátých letech, nástupu vojenských diktatur a monetarismu, marxisté v Latinské Americe zaměřili svůj zájem směrem k abstraktnějším otázkám. Z části pod vlivem francouzských debat o produkčním způsobu a strukturalistickém marxismu (zejména Louise Althussera a Etienna Balibara) a částečně jako odpověď na teorii závislosti a v návaznosti na Laclauův argument, že v Latinské Americe se v rámci

dominantního a strukturujícího kapitalismu mohu objevovat i odlišné produkční způsoby, se rozvinuly debaty na toto téma a různí autoři identifikovali v Latinské Americe řadu nových produkčních způsobů. Kritici však upozorňují, že zdůrazňováním jedinečnosti každého případu dochází k rozměňování pojmů a rozkladu marxistického pojetí vědy. Tyto diskuse nicméně vyvrátily tezi o všudypřítomném a věčném kapitalismu a vedly k závěru, že předkapitalistické produkční vztahy po *conquistě* získávaly svůj význam ze vztahu ke kapitalismu, nikoli feudalismu. Současně společně s pracemi CEBRAP přispěly k rozvoji výzkumu neformálního sektoru. [Love 1994: 448-454]

5.5 Feministická kritika

Námítky proti teorii závislosti lze rovněž vznášet z feministických pozic, ačkoli jsou relativně méně časté ve srovnání s kritikou představenou v předchozí části kapitoly. Z feministického úhlu pohledu lze upozorňovat na naprosté opomíjení genderových aspektů problému, a ačkoli teoretici závislosti neusilovali o vyčerpávající popis společnosti, rozdílné dopady zaostalosti či různých forem závislosti na muže a na ženy jsou patrné. I možnosti rozvoje jsou limitovány genderovými faktory: růst HDP na hlavu je dán poměrem mezi růstem ekonomiky a populace, což znamená, že s rostoucím počtem obyvatel se zvyšují náklady na prosté udržení stávající úrovně a limitují možnosti využití přebytků k rozvoji. Zvýšený nárůst počtu obyvatel je způsoben poklesem úmrtnosti a setrváním vysoké míry plodnosti, která je podstatně ovlivněna postavením žen v rodině, zaměstnání, pracovním trhu i ve společnosti jako celku. Zanedbávání genderových otázek nicméně v této době nebylo specifickým teorie závislosti, nýbrž týkalo se prakticky všech společenskovedních přístupů a do dnešní doby tvoří jednu z hlavních výzev společenských věd. Na podporu tohoto typu kritiky lze uvést závěry ze studie dvojice autorů Ce Shen a Johna B. Williamsona [1997], jejímž předmětem sice nebyla kritická analýza teorie závislosti, nicméně poukazuje na některé podstatné souvislosti mezi určitými formami závislosti a postavením žen a dětskou úmrtností.

Autoři v této souvislosti zkoumají zejména vliv koncentrace obchodních partnerů, dluhové závislosti a závislosti na zahraničních investicích. Ekonomická závislost sice nemá velký přímý vliv na přežití dětí, ale její indikátory (hlavně zahraniční investice) negativně působí na

některé předpoklady jeho pravděpodobnosti prostřednictvím dopadů na ekonomický růst, kvalitu a dostupnost vzdělání a zdravotní péče a postavení žen. Zatímco koncentrace obchodních partnerů tyto jevy sama o sobě podstatněji neovlivňuje, dluhová závislost má škodlivé účinky na dětskou úmrtnost prostřednictvím vlivu na ekonomický růst a účast dívek ve středoškolské výuce. Nejsilněji působí na postavení žen zahraniční investice, především ze strany nadnárodních korporací. Postavení žen se v jejich důsledku částečně zhoršilo, neboť rozšíření možností zaměstnání vzhledem ke špatným pracovním podmínkám nemusí nutně znamenat pokrok v emancipaci. Vysoká míra závislosti ženám často brání v přístupu ke vzdělání, zdravotní péči a antikoncepci, k čemuž přispívá omezení domácích sociálních programů kvůli ochraně zájmů zahraničních investorů. Nepřímo ekonomická závislost snižuje ekonomický růst a zvyšuje příjmovou nerovnost, což vede k omezení schopnosti vlády poskytnout všem občanům stejný přístup k adekvátnímu vzdělání a zdravotní péči. Při redukcí rozpočtu zdravotnictví a školství z jakéhokoli důvodu týkajícího se zahraničních investic či platby dluhu se prvními oběťmi stávají ženy a děti. V této situaci dochází k nevyváženému nárůstu terciárního a neformálního pracovního trhu, což předpokládá ekonomickou roli žen slučitelnou s rozením většího počtu dětí (tedy zpravidla méně kvalifikovanou a hůře placenou práci na kratší úvazek). Ekonomická závislost prostřednictvím sociálních procesů snižuje status žen a brání jim v užívání antikoncepce. Posilování nerovnosti mezi muži a ženami v nejednom případě podporuje využívání dětské práce jako důležitého příspěvku pro domácnost, což zmenšuje motivaci pro případné snížení míry plodnosti. Z této perspektivy tak jádro světové kapitalistické ekonomiky vydělává na nabídce levné práce na periferii a vztahy mezi jádrem a periferií mohou ovlivňovat míru plodnosti. Podle Kathryn Ward tak vztahy uvnitř jednotlivých částí světového systému přispívají v periferních oblastech k udržení lokální mužské dominance nad ženami. Autoři uzavírají svou studii závěrem, že na dětskou úmrtnost a postavení žen má z faktorů ekonomické závislosti nejmenší vliv obchodní závislost a nejvyšší zahraniční investice, ještě vyšší význam má genderová stratifikace a dále i ekonomicky silný stát, naproti tomu přínos samotné industrializace může být podstatně snížen závislostí. Tyto závěry jsou v rozporu s obvyklým tvrzením zastánců volného trhu, konzervativců a MMF, že silný, v ekonomice aktivní stát s rozvinutějšími sociálními

programy dlouhodobě škodí ekonomice a blahobytu chudých. [Shen, Williamson 1997: 691-692]

5.6 Socialismus jako řešení závislosti?

Mezi další společné rysy prací teoretiků závislosti patří předpoklad, že závislost je možné překonat (ve většině případů pouze) zavedením socialismu prováděným širokou lidovou aktivitou. Cardoso a Faletto konstatují, že závislost socialistických zemí rovněž existuje, ale realizuje se ve zcela odlišném strukturálním kontextu a vyžaduje specifický způsob analýzy [Cardoso, Faletto 1979: xxiv], kterou nicméně neprovedli. Kritici však argumentují, že zpravidla nebylo specifikováno, jak by měl úspěšný socialistický model vypadat, ani nebylo analyzováno, do jaké míry se daří existujícím socialistickým zemím tyto cíle naplnit. Empirické analýzy se týkaly problematiky kapitalistické závislosti, kterou ale srovnávaly s ideálním (i když nespecifikovaným) modelem socialismu, takže se vždy jevila jako horší. Jako příklad socialistické závislosti v latinskoamerických podmínkách lze použít Kubu po revoluci v roce 1959, kdy navzdory odlišným mechanismům (hospodářská závislost Kubu na zemích sovětského bloku umožňující politický tlak, organizační vazby mezi kubánskou a sovětskou komunistickou stranou, sovětizace kubánského státního aparátu a vysoký stupeň shodných zájmů Fidela Castra a komunistické strany SSSR) zůstala míra závislosti ve většině ohledů víceméně stejná jako v předrevolučním období, měřeno s ohledem na monokulturní produkci, celkovou obchodní závislost, exportní monokulturu, koncentraci obchodních partnerů, kapitálovou, dluhovou, energetickou a technologickou závislost. [Packenham 1986] Ačkoli Packenham opakovaně zdůrazňuje, že zavedení socialismu nemusí nutně znamenat ukončení vztahů závislosti a tím zpochybňuje základní teze některých autorů, je možné nalézt řadu limitů bránících zformulování obecnějších závěrů.

Předrevoluční kubánská ekonomika byla ve všech ohledech závislá na ekonomice Spojených států [Leogrande, Thomas 2002], přičemž je třeba zdůraznit monokulturu vývozu cukru, která byla dědictvím kolonialismu, a turismus, prováděný rozvojem prostituce a hazardních her. Tomu odpovídalo i zaměření zahraniční politiky, která byla orientována bezvýhradně na USA. Revoluční vůdci Castro a Guevara usilovali odstranění závislosti prostřednictvím

politiky znárodnění severoamerických podniků, což vedlo ke konfliktu s USA a následnému hospodářskému bojkotu Kuby. V kontextu poklesu cen cukru na mezinárodním trhu a politického tlaku ze zahraničí bylo obtížné realizovat ambiciózní revoluční sociální program společně s eventuální diverzifikací ekonomiky, která by byla příliš nákladná. Rostoucí tlak ze strany USA, který v řadě podobných případů končil vojenskou intervencí či pučem s jejich podporou, přiměl Kubu ke spolupráci se SSSR, umožňující politické a ekonomické udržení režimu, zároveň ale vedoucí k vytvoření nové závislosti, posílené relativní politickou izolací v rámci regionu a geografickou blízkostí ke Spojeným státům. Stupeň závislosti Kuby na zemích východního bloku v čele se SSSR je zřejmý z hospodářské krize následující pád státního socialismu v Evropě.

Z kubánského příkladu vyplývá, že přerušení přímých vazeb se světovou kapitalistickou ekonomikou a změna vlastnictví produkčních prostředků a produkčních vztahů v rámci této varianty socialismu nepostačuje k překonání závislosti, protože kubánská socialistická ekonomika se formovala na základě monokulturní produkce vytvořené v předchozím období kapitalismu a kolonialismu. Ačkoli jedním z nezbytných kroků k překonání závislosti byla diverzifikace a modernizace ekonomiky, řešení akutních problémů vyžadovalo dostatek okamžitých zdrojů, které bylo možné získat pouze na základě existující struktury odvětví. Ztráta odbytišť v USA, ústup turismu, a nepříznivé ceny na světovém trhu vedl k naléhavé nutnosti nalezení nového obchodního partnera, který by spolehlivě odebíral většinu produkce. V souvislosti s politickým tlakem charakteristickým pro období studené války se takovým partnerem mohl stát pravděpodobně pouze Sovětský svaz, cenou za ekonomickou a politickou stabilitu ale byla nová forma závislosti. Monokulturní ekonomika zděděná z minulosti, pohyb cen cukru na světovém trhu, mezinárodní politický tlak, relativní politická izolace v regionu, geografická blízkost k USA i načasování revoluce v době kulminující studené války znamenají nutnost analyzovat kubánský socialismus nikoli pouze jako součást uzavřené socialistické soustavy, nýbrž v podmínkách nezbytného přizpůsobování se vnějším vlivům světové kapitalistické ekonomiky, od které jej navzdory státnímu vlastnictví výrobních prostředků a prosovětské orientaci nelze analyticky oddělit, jak činí Packenham a řada dalších autorů. Při zkoumání, do jaké míry zavedení státního socialismu na Kubě přispělo k překonání závislosti, je tak nutné brát v úvahu určitou míru jejího začlenění do světové kapitalistické

ekonomiky, v níž vždy tvořila pouze částečně izolovanou jednotku, která se vždy více či méně musela přizpůsobovat vnějším vlivům. Spíše než teorie závislosti k tomuto typu analýzy nabízí adekvátnější konceptuální rámec teorie světového systému. Packenhamova kritika nicméně oprávněně poukazuje na opomíjení normativního pojetí socialismu, rozboru existujících socialistických zemí a jejich vztahů k okolnímu světu a srovnání s kapitalistickými zeměmi se srovnatelnou úrovní rozvoje či historickými zkušenostmi.

6. Teorie závislosti a současnost

Závěrečná kapitola této práce se soustředí na význam teorie závislosti v současné době. Konkrétní pozornost je věnována Cardoso a zejména Frankovu intelektuálnímu vývoji v období následujícím po vrcholu popularity teorie závislosti, vlivu teorie závislosti v rámci společenských věd (a zvláště rozvojových studií) z hlediska výzkumných témat i teoretického myšlení (zejména v Latinské Americe a ve Spojených státech, ale i v ostatních regionech, včetně českého prostředí) a dále jejímu přesahu mimo akademickou obec. Závěr kapitoly tvoří krátké zhodnocení aktuální relevance teorie závislosti s ohledem na hlavní rysy vývoje Latinské Ameriky po skončení studené války.

6.1 Frankův a Cardosoův pozdější intelektuální vývoj

Cardosův pozdější myšlenkový vývoj a pojetí závislosti již byly z větší části popsány v kapitole 4.2, takže na tomto místě bude pouze předchozí výklad doplněn několika poznámkami. V postavení závislých zemí nastaly v devadesátých letech dvě změny: jednak některé oblasti ztratily pro světovou ekonomiku význam (i jako objekt závislosti a vykořisťování), což vede k jejich marginalizaci, jednak v dalších částech globálního Jihu se problematika rozvoje týká celé společnosti, neboť v podmínkách znalostní ekonomiky lze pokrok uskutečnit pouze prostřednictvím rozvoje vědy, vzdělávání, lepší státní správy, vyšší produktivity, technologie, a celkové demokratizace, aby ve svobodném prostředí bylo možné rozvíjet inovace. [Cardoso 2001: 276] I v současnosti se ve svých analýzách opírá o historicko-strukturální přístup, spíše ale než o závislosti hovoří o globalizaci a zdůrazňuje význam celoplanetárních finančních vazeb a šíření nových technik produkce. Nejvlivnějšími aktéry globální ekonomiky zůstávají nadnárodní korporace a velké finanční organizace v několika málo zemích, nově ale roste význam zemí BRIČ (Brazílie, Ruska, Indie, Číny). [Cardoso 2009: 316]

V průběhu sedmdesátých let se hlavním Frankovým vědeckým zájmem stává světová krize akumulace kapitálu a její politické důsledky, kterým se věnoval v knihách *Krize: ve světové ekonomice* (1980), *Krize: ve Třetím světě* (1981) a *Úvahy o ekonomické krizi* (1981).

Ekonomické recese, provázející příchod Kondratěvovy sestupné B-fáze světové ekonomiky, zhoršují často nevhodné hospodářské politiky vlád. Díky nahrazování reálné ekonomiky, růstu, investic finančními spekulacemi a dluhy narůstá nerovnováha mezi světovými regiony, což posléze potvrdily i události roku 1989. Projevuje se tendence USA, Japonska a Evropy (v čele s Německem) k neomerkantilismu a/nebo formování regionálních bloků, přičemž nelze vyloučit možné rozšíření západoevropského bloku na východ (což by znamenalo plné začlenění socialistických zemí do světové kapitalistické ekonomiky; tyto úvahy Frank rozvíjel v práci *Evropská výzva: od atlantického spojení k panevropské dohodě pro mír a práci* (1983)). V důsledku krize postupně narůstají nerovnosti etnické, genderové, národní i mezinárodní, což způsobuje rostoucí migrační pohyby a zvýšení napětí a vyvolává hrozbu latinoamerikanizace východní Evropy. [Frank 1995]

V devadesátých letech se Frank soustředí na rozvoj vlastního pojetí teorie světového systému (viz např. díla *Světový systém: pět set nebo pět tisíc let* (s Barry Gilsem, 1993) a zvláště *ReOrient: globální ekonomika v asijském věku* (1998)), která se opírá o pět základních pilířů: (1) předpoklad existence světového systému trvající nejméně pět tisíc let, (2) hybnou sílu dějin představuje proces kapitálové akumulace, (3) vnitřní strukturu světového systému tvoří centrum a periferie, (4) jednotlivé státy mezi sebou soupeří o regionální či globální moc a příležitostně některý z nich dosáhne hegemonie, (5) střídání dlouhých (a krátkých) ekonomických cyklů se vzestupnými a sestupnými fázemi. Kritizuje tak eurocentrické pojetí dějin, neboť podle něj je evropská převaha nad světem záležitostí pouze přibližně posledních dvou století a představuje tak výjimku v přirozené dominanci Asie. Od světového systému není možné se odpojit, lze pouze využívat výhody dočasných monopolů různého druhu a současně je nutná určitá míra specializace. [Frank 1995] Na rozdíl od hlavního představitele teorie světového systému Immanuela Wallersteina se Frank nedomnívá, že by světový kapitalistický systém nutně šel k zániku a nahrazení jiným systémem, což jej vede k odlišnému pohledu na minulost a menší pozornosti k aktuálním problémům. [Frank 2000: 221] Od konce šedesátých let, kdy formuloval své pojetí teorie závislosti, se Frankův pohled na povahu kapitalismu a závislosti podstatně změnil. Zatímco existenci závislosti uznává i zpětně, v otázce možnosti a způsobu jejího odstranění stanovisko zásadně revidoval – připouští nemožnost odpojení, i že tehdy nenabídl konkrétní politiku, jak ho docílit, a co a jak

dělat po jeho dosažení. Teorie závislosti tak z retrospektivní perspektivy ukazuje jako fakticky správná, ale mylná v politických doporučeních. Kromě toho Frank popírá existenci kapitalismu a socialismu jakožto pouhých ideologických konstruktů, neboť sovětský model nelze považovat za socialismus, a jestliže socialismus neexistoval, potom vše bylo kapitalistické, čímž se vytrácí analytická užitečnost pojmu kapitalismus. Nadto podle Frankova názoru nelze určit specifický soubor vlastností, který by kapitalismus odlišoval od jiného systému, a to ani ve vzdálenější minulosti či mimoevropských oblastech. Z neexistence kapitalismu navíc nutně vyplývá, že je třeba odmítnout základní tezi teorie závislosti, že rozvoj i zaostalost jsou produkty světového kapitalismu. [Frank 200?]

6.2 Vliv teorie závislosti

Teorie závislosti získala krátce po svém vzniku mimořádný ohlas (z hlediska vlivu na odborné a politické debaty, množství jí inspirovaných studií či počty vydání klíčových děl a prodaných kusů), zejména v Latinské Americe a ve Spojených státech, kde se – zejména v prvním případě - stala klíčovým prvkem intelektuální socializace pro část jedné generace vědeckých pracovníků, ale v menší míře i v evropských a některých asijských zemích. Podle Packenhamy znamenala teorie závislosti větší změnu pro USA než pro Latinskou Ameriku, neboť v latinskoamerickém intelektuálním prostředí již existovaly příbuzné myšlenkové proudy, takže teorie závislosti mohla navázat na předchozí myšlenkovou tradici a nebyla v tomto ohledu tolik nová. Naproti tomu ve Spojených státech její přijetí souviselo se společenským traumatem spjatým s atentátem na Kennedyho, válkou ve Vietnamu, rasovým napětím a sociálními hnutími a aférou Watergate, vedoucím k pesimismu a pocitu viny u řady intelektuálů. Po rozpadu liberálního konsensu a dominance teorií modernizace se otevřel prostor pro nové přístupy a současně narostl počet badatelů specializujících se na latinskoamerickou problematiku. Většinu z nich tvořili mladí začínající vědci otevření novým idejím, kteří zároveň byli v těsném kontaktu s latinskoamerickým myšlením. V Latinské Americe však vietnamská válka tak silný dopad neměla, liberální teorie nebyly tak populární a generační fenomén se projevoval odlišným způsobem. Mezi latinskoamerickými intelektuály dosáhla teorie závislosti vrcholného vlivu v první polovině sedmdesátých let,

v USA v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let většina badatelů zaměřených na problematiku Třetího světa preferovala tento přístup. Teorie závislosti tak získala podstatný vliv na formování nového pohledu, definici otázek a interpretaci veřejných problémů ve vztahu k Latinské Americe. Zatímco v tomto regionu získala trvalejší popularitu spíše perspektiva, ze které vychází Frank (např. Theotonio dos Santos rozvíjí tento přístup ještě v devadesátých letech), ve Spojených státech získalo dlouhodobější ohlas Cardosovo pojetí. [Packenham 1992: 186-190]

Jeden z hlavních přínosů teorie závislosti tkví v jejím interdisciplinárním charakteru, který jí umožnil nahradit předchozí jednostranně ekonomické či sociologické pohledy na otázku rozvoje propojením ekonomické a sociologické analýzy s historickou perspektivou a současně tak vytvořil předpoklad pro rozšíření jejího vlivu do různých společenských vědních oborů. Nejvýrazněji se projevil v oblasti latinskoamerických a rozvojových studií. Packenham na jedné straně oceňuje přínos teorie závislosti spočívající v důrazu na vnější zdroje a vlivy na rozvoj země, třídní vazby přesahující hranice států, pozornost k rovnosti i produktivitě, propojení politické a ekonomické analýzy atd., současně ale upozorňuje i na některé negativní důsledky jejího působení. Mezi ně patří „posedlost neúspěchem“ (Hirschman), vedoucí badatele k dichotomickému vidění světa, ignorování pozitivních změn v rámci kapitalismu, dále opomíjení rozboru konkrétních alternativ k závislému kapitalistickému rozvoji a skutečnost, že teorie závislosti více zamlžuje, než objasňuje, a budí očekávání bez návodu k jejich naplnění. Důraz na vnější limity podle něj vede k vyhýbání se podílu zodpovědnosti za vlastní vývoj. Za možná nejvýznamnější důsledek působení teorie závislosti v USA Packenham konec liberálního konsensu a rozšíření a legitimizaci výskytu radikálních myšlenek a koncepcí ve společenských vědách. Podle něj navíc vedly základní rysy tohoto přístupu – politizace a nefalzifikacionismus – k oslabení tradičního rozdělení politické a vědecké profese a krizi rozvojových studií, neboť převažující teorie závislosti nereagovala na vývoj rozporný s jejími předpoklady (problémy socialistických zemí, úspěchy asijských tygrů atd.) a její představitelé hodnotily práce ostatních autorů primárně podle politických kritérií a nikoli jejich správnosti, takže její hypotézy mohly být přijaty, ale ne odmítnuty, zatímco ostatní přístupy mohly být odmítnuty, ale ne plně přijaty. [Packenham 1992: 204-206, 246, 298-315] Tato kritika nicméně neplatí pro Cardosa, který se politicky posunul směrem

k sociální demokracii a vizi třetí cesty, ani pro Franka, který se stal jedním z hlavních představitelů teorie světového systému.

Vliv teorie závislosti se výrazně projevil i v dalších společenských vědách. V historiografii poskytla některým autorům (např. Thomas Skidmore) alternativní výkladový rámec, pro řadu jiných znamenala předmět živého teoretického zájmu, který se však nemusel vždy v jejich díle bezprostředně projevit, případně obrátila pozornost historiků k novým otázkám a tím stimulovala kritické analýzy a diskusi. (např. [Halperin-Donghi 1982: 129]) Kromě toho teorie závislosti přispěla k rozvoji teorie mezinárodních vztahů, však empirické výzkumy v této oblasti inspirovala již méně (Lowenthal 1983: 155), a také nepřehlédnutelně zejména latinskoamerickou sociologii, jejímž pravděpodobně nejvýznamnějším představitelem se stal právě Cardoso, politickou vědu a ekonomii. Požadavky na četbu povinné literatury jejích představitelů se staly pevnou součástí vysokoškolské výuky sociologie rozvoje na latinskoamerických univerzitách. [Packenham 1992: 191]

Ačkoli hlavním předmětem zájmu teoretiků závislosti pochopitelně byla Latinská Amerika, řada autorů se pokoušela aplikovat tento přístup i na další regiony. Packenham v této souvislosti zmiňuje zejména Afriku, kde se problematice závislosti systematicky věnovali autoři jako Samir Amin, Arghiri Emmanuel či Walter Rodney a další autoři provedli četné dílčí analýzy, dále pak východní a jihovýchodní Asii, Irsko, Portugalsko, Írán, Střední východ, arabské země v OPEC, Turecko [Packenham 1992: 243-244], regionální nerovnosti v Kanadě [Matthews 1981], závislost uvnitř východního bloku [Zimmerman 1978], postkomunistickou Makedonii [Tures 1998] či Mikronésii [Peoples 1978]. Podobně se uplatnila (či inspirovala kritické analýzy) perspektiva závislosti nejen v tradičních tématech, jako je rozvoj, zaostalost, mocenské elity, zahraniční politika závislého státu, ideologie či sociální hnutí, ale i globální akademická dělba práce [Alatas 2003], sociální role práva v zaostalých zemích [Snyder 1978], sociální stát [Kleinpenning 1981], technologická závislost [Castells, Laserna 1989], politická ekonomie zdraví [Morgan 1987], postavení žen, plodnost a dětská úmrtnost [Shen, Williamson 1997; Khan 1999], město a urbanizace [Bradshaw 1987; Kentor 1981; London 1987], ekologické problémy jako deforestace [Erhardt-Martinez 1998] či organické znečištění vody [Shandra, Shor, London 2008], účinky

reklamy zahraničních nadnárodních korporací v Latinské Americe [Tansey, Hyman 1994], či vývoj fotbalu v Africe [Darby 2000].

Teorie závislosti se rovněž stala podstatným zdrojem inspirace pro některé významné současné společenskovědní směry, z nichž je třeba vyzdvihnout výzkum míru, a zvláště pak teorie světového systému a postkoloniální studia. Jeden ze zakladatelů studií míru Johan Galtung v šedesátých letech krátce spolupracoval s CEPAL v Santiagu de Chile a o teorii závislosti se částečně opíral při analýze strukturálního násilí a formulování strukturální teorie imperialismu. [Griffiths 1999: 130] Teorie světového systému se zrodila mimo jiné i v důsledku hledání odpovědí na kritiku teorie závislosti, a ačkoli oba přístupy sdílí společný předpoklad o klíčové roli a vykořisťovatelské povaze vztahu centrum-periferie, teorie světového systému se v některých ohledech liší, jako např. důraz na strategii lokálních elit na zlepšení pozice v rámci světového systému, uznání, že některé státy nezůstávají v permanentní závislosti, u některých autorů předpoklad možnosti aplikace některých prvků tohoto systému na vývoj před rokem 1500, nebo Wallersteinovy koncepty semiperiferie, geokultury a systematické kritiky eurocentrismu. [Shannon 1996: 19] Snahou teoretiků světového systému je vytvořit obecnější model vykořisťování periferie, který v řadě ohledů anticipoval již Frank ve svém pojetí závislosti. Kromě Franka se z významných představitelů teorie závislosti posunul směrem ke světosystémovému přístupu také Amin. Teorie závislosti se rovněž stala jedním ze základních konceptů postkoloniálních studií, byť na rozdíl od jejich hlavního proudu ponechávají stranou kulturní důsledky koloniální situace. [Young 2001: 201] Vliv teorie závislosti rovněž dalece překročil hranice akademického prostředí a zasáhl i do oblasti praktické politiky, což se vedle výše zmíněného působení Cardosa v roli brazilského prezidenta a myšlenkové inspirace Allendovy vlády projevilo nejvýrazněji v případě nikaragujských sandinistů, ale v menší míře i u vlády Juana Velasca v Peru (1968-1975), Luise Echeverría v Mexiku (1970-76), Michaela Manleye na Jamajce (1972-80), a Maurice Bishopa v Grenadě (1979-83). V některých případech teorie závislosti přímo ovlivňovala formování politických strategií, častěji se však spíše podílela na popularizaci a legitimizaci konkrétních politických rozhodnutí. Pakenham poznamenává, že určité známky terminologického (i když nikoli ideologického a politického) vlivu lze nalézt i v případě vojenských režimů v Brazílii, Argentině a Peru. Teorie závislosti kromě toho poskytla

konceptuální rámec pro požadavky hnutí Nového mezinárodního ekonomického řádu (NIEO), které bylo namířené proti ekonomice volného trhu. [Packenham 1992: 192-195] Teorie závislosti získala širokou popularitu i mezi latinskoamerickými teology a pastoračními pracovníky a stala se podkladem pro sociálně kritickou odnož křesťanství v podobě teologie osvobození. Hlavním cílem tohoto hnutí bylo osvobození, znamenající únik ze závislosti, ekonomické slabosti a sociální nespravedlnosti. Jeho hlavní představitelé Gustavo Guttiérrez a Leonardo Boff vycházeli z metody trojí mediace: socio-analytická (odhalení strukturálních příčin materiální chudoby vědeckými nástroji, např. teorií závislosti), hermeneutická (porozumění chudobě z hlediska víry) a praktická (realizace emancipačních a osvobozujících aktivit pod inspirací slovem Božím). Teorie závislosti se tak jakožto nástroj k vysvětlení strukturálních podmínek chudoby v Latinské Americe a „čtení“ či interpretace sociální reality regionu stala důležitým prvkem při raném vývoji teologie osvobození, avšak byla mnohdy chápána spíše jako hotový produkt, nikoli analytický nástroj, což vedlo nejednou k přehlížení rozdílů mezi jednotlivými latinskoamerickými zeměmi. [Dodson 1979: 208; Bombongan 2004: 82-83, 91]

Na závěr této subkapitoly je vhodné ještě zmínit ohlas teorie závislosti v českém prostředí, který z důvodů geografických, jazykových a zvláště společensko-politických byl poněkud sporadický. Oficiální verze marxismu teorii závislosti od počátku ostře odmítala, takže v zemích sovětského bloku díla těchto autorů nebyla překládána a možnost kontaktu s nimi byla podstatně omezená. V době vrcholné popularity teorie závislosti nicméně na intenzivní debaty o různých aspektech tohoto přístupu zareagoval Vladimír Nálevka na stránkách *Československého časopisu historického*, kde ve své studii polemizoval s Frankovou tezí o kapitalistické povaze latinskoamerické společnosti a popření existence feudalismu. Ve své argumentaci vycházel z teorie vratných a nevratných změn kapitalismu sovětského badatele Čistozvonova a zdůraznil existenci feudálních vztahů a institucí v latinskoamerické koloniální společnosti. [Nálevka 1975] V souborné práci o dějinách Latinské Ameriky pak autoři konstatují, že ve sporu o povahu latinskoamerické koloniální ekonomiky československá iberoamerikanistika sdílí stanovisko východoněmeckého badatele Manfreda Kossoka a sovětské iberoamerikanistiky, že války za nezávislost probíhaly v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. [Polišenský 1979: 732]

V osmdesátých letech teorii závislosti věnovali pozornost mladí pracovníci oddělení Latinské Ameriky při Orientálním ústavu Československé akademie věd Vladimíra Dvořáková a zvláště Jiří Kunc, kteří při svých analýzách středoamerických zemí pracovali s pojmem enklávní ekonomika, koncem osmdesátých let se však (podobně jako řada latinskoamerických intelektuálů) začali orientovat více na problematiku přechodů k demokracii.³⁵ Kunc se ve své dizertaci věnované pokusu o neozbrojenou cestu revoluce v Chile za vlády Lidové jednoty při výkladu chilských dějin z části opírá o Frankovo a Cardosovo pojetí teorie závislosti. [Kunc 1981] Dvořáková rovněž ve své analýze mexické zahraniční politiky aplikovala východiska teorie závislosti (zejména Cardosoovy verze). [Dvořáková 1988] Stručné zmínky o teorii závislosti se v této době objevovaly také v ekonomických učebnicích.³⁶ Po roce 1989 se vývoj ubíral zcela jiným směrem a marxizující přístupy se netěšily popularitě jak v nepočetné obci české iberoamerikanistiky, tak ve společenských vědách jako celku. Teprve v roce 2007, tedy s téměř čtyřicetiletým zpožděním, byla vydána základní práce Cardosa a Faletta *Závislost a rozvoj v Latinské Americe*, žádné Frankovo dílo však patrně dosud do češtiny přeloženo nebylo.

6.3 Současná relevance teorie závislosti

Konec studené války znamenal pro latinskoamerické země počátek nového období, které se vyznačovalo oslabením radikálně levicových hnutí, porážkou „komunistické hrozby“, zároveň také omezením aktivní angažovanosti Spojených států v oblasti, vymizením vojenských diktatur, nástupem demokratických vlád a dalším rozšířením neoliberálních reforem. Již v listopadu 1989 se dohodly ministerstva financí a zahraničí USA, Světová banka, MMF, a vybrané konzervativní think tanky na souboru opatření určených pro vlády rozvojových zemí, pro který se později vžilo označení „washingtonský konsensus“ a který byl v rámci „programu strukturálního přizpůsobení“ (SAP) vynucován jako podmínka pro splácení dluhů či získávání dalších půjček pro zadlužené rozvojové země. Jeho zásady lze shrnout do deseti bodů: fiskální disciplína, priority ve veřejných výdajích (infrastruktura, školství,

³⁵ Informace získané v osobním rozhovoru s Vladimírou Dvořákovou dne 18. října 2010.

³⁶ Informace získaná v osobním rozhovoru s Jiřím Šubrtem dne 16. prosince 2010.

zdravotnictví), daňová reforma, finanční liberalizace, dosažení konkurenčních úrokových měr, liberalizace obchodu, vytvoření vhodného klimatu pro zahraniční investice, privatizace, deregulace a posílení vlastnických práv. [Love 2005: 122] Nepřesvědčivé výsledky neoliberalních reforem přispěly na počátku třetího tisíciletí k nástupu levicových vlád v řadě zemí Latinské Ameriky. Tomu napomohla i menší angažovanost Spojených států, které navzdory vítězství ve studené válce podle Wallersteina již od sedmdesátých let postupně ztrácely hegemonii, ze které v současné době zbývá již vojenská převaha. [Wallerstein 2005: 26] Z geopolitického hlediska tak svět směřuje k multipolárnímu uspořádání, ve kterém se posiluje pozice zemí BRIC (a zvláště Číny) a rozvíjí se regionální integrace v rámci MERCOSUR a dalších iniciativ. Pokus o zavedení celoamerické zóny volného obchodu latinskoamerické státy odmítly po zkušenostech z mexického členství v Severoamerickém sdružení volného obchodu (NAFTA), které vedlo k prohloubení závislosti Mexika na USA (85 procent vývozu směřuje do Spojených států, většina mexických bank v zahraničním vlastnictví, nutnost přijetí zákonů na ochranu investic), upevňování komparativní výhody v podobě levné pracovní síly, nikoli však k řešení strukturálních problémů a nerovnoměrného vývoje jednotlivých regionů. [Švihlíková 2010: 30-32]

Pro devadesátá léta je v řadě latinskoamerických zemí (Argentině, Mexiku či Brazílii) v souvislosti s deregulací místních ekonomik příznačný výskyt náhlých měnových krizí jako důsledků aktivit finančních spekulantů a pádů burz v jiných částech světa následujících po splasknutí finančních bublin. Tato krize mají být vyřešeny záchrannými balíčky od MMF či USA, které mají sloužit ke stabilizaci prostředí a obnovení důvěry zahraničních investorů. Součástí těchto opatření v Argentině byla měnová reforma, díky níž bylo každé peso kryto jedním dolarem v devizových rezervách, takže centrální banka ztratila možnost emitovat peníze podle potřeby (a stala se tak v monetární politice závislou na Spojených státech), což v roce 1995 přispělo ke zhoršení úvěrové krize a o sedm let později v kombinaci s přijetím opatření z programu strukturálního přizpůsobení ke státnímu bankrotu. Po krachu argentinské ekonomiky se stal prezidentem Nestor Kirchner, který se pokusil prostřednictvím devizových rezerv vyplatit MMF a zbavit se tak jeho vlivu na hospodářskou politiku Argentiny. [Švihlíková 2010: 40-44; Krugman 2009: 35-48]

Paul Krugman spatřuje příčiny opakujících se krizí následujících splaskávání bublin na finančních trzích v existenci rozsáhlého a zcela neregulovaného sektoru stínového bankovníctví, finanční globalizaci (investoři z každé země vlastní významné podíly v jiných zemích; narostl tak počet vzájemných pohledávek, což prostřednictvím pákového efektu způsobuje řetězení krizí), transnacionálních rizikových transakcí a lhostejnosti soukromého sektoru vůči rizikům vedoucí k neutralizaci snah vlád o realizaci ochranných opatření. [Krugman 2009: 156-158] Opakovaný výskyt tohoto typu krizí podle některých autorů odráží změny v kapitalistické ekonomice, kterou v posledních třech či čtyřech desetiletích charakterizuje neoliberalismus, globalizace a financionalizace, přičemž pozornost se soustředí převážně na první dvě tendence. Soudobý kapitalismus se vyznačuje stagnací reálné ekonomiky a bouřlivým nárůstem finančních spekulací. Jeho základní vlastnosti lze shrnout do tří bodů: (1) stagnace výrobní základny vede k závislosti kapitalistů na finančnictví jako prostředku uchování a zmnožení kapitálu, (2) finanční nadstavba nemohla expandovat zcela nezávisle na výrobní základně, což způsobuje opakované a splaskávání spekulativních finančních bublin se stále horšími důsledky a (3) finanční nástroje samy o sobě nemohly oživit stagnující výrobní základnu. Stát za těchto okolností přebírá roli věřitele poslední instance, který poskytuje okamžité injekce likvidity (např. sanace bank „příliš velkých na to, aby padly“), takže v podstatě z veřejných peněz nahrazuje a snižuje škody vzniklé v soukromém finančním sektoru. Tento systém je možné označit jako monopolně finanční kapitalismus. [Foster, Magdoff 2009: 77, 81, 83]

Z hlediska teorie závislosti to znamená, že hlubší integrace latinskoamerických ekonomik do světového trhu v důsledku neoliberalních reforem spíše zvyšuje nutnost analýzy vazeb mezi ekonomikami centra a periferie a roli Latinské Ameriky ve světové kapitalistické ekonomice jako celku, je však nutné vzít v úvahu různorodou podobu konkrétních forem závislosti. Mezi ně patří ropná monokultura ve Venezuele, exportní závislost Mexika na USA, dluhová a technologická závislost všech zemí v regionu, závislost na zahraničních investicích (a tedy i přízni investorů) a vliv nadnárodních korporací (většinou ze zemí centra), tlak finančních institucí typu MMF, Světové banky a Světové obchodní organizace (WTO) na liberalizaci ekonomiky, a konečně finanční závislost a zranitelnost vůči pohybu globálních toků kapitálu a nájezdům finančních spekulantů, vytvářející tlak na přijetí opatření v souladu se zájmy

zahraničních investorů. Na druhé straně se předmětem analýzy mohou stát různé formy kritiky této situace (zejména vzestup latinskoamerické levice) a strategie na oslabení závislosti a zlepšení vlastního postavení, jako jsou snahy o regionální spolupráci a integraci, Kirchnerova snaha o eliminaci vlivu MMF, Chavezovy pokusy o formování regionálních bloků či vzestup Brazílie jako regionální velmoci (na světové scéně i ve vztahu k sousedním zemím) a oslabení vlivu USA. Teorie závislosti se však současně musí vyrovnat s některými argumenty kritiky (viz kapitola 5) a s aktuálními výzvami, z nichž lze z ekonomického hlediska za nejvýznamnější považovat financionalizaci kapitalismu a rozhodující význam finanční závislosti, který nyní podle Matíase Vernenga již převyšuje důležitost závislosti technologické [Vernengo 2006]. Zatímco intence Frankova pojetí závislosti sofistikovaněji a konceptuálně propracovaněji vyjadřuje teorie světového systému, jejímž představitelem se ostatně stal i on sám, Cardosoův přístup si udržel v myšlení svého autora životnost s určitými modifikacemi i do současné doby a nadále může sloužit jako analytická inspirace, ačkoli navzdory vědomí významu dluhové závislosti, role nadnárodních korporací a finančních institucí neumožňuje adekvátní uchopení některých aspektů a důsledků financionalizace soudobého kapitalismu, jako je například role hedgeových fondů či obchod s finančními deriváty. O skutečnosti, že teorie závislosti patří stále mezi živé, i když spíše okrajové intelektuální tradice, svědčí i vydání antologie textů tohoto směru v Španělskou agenturou pro mezinárodní spolupráci při ministerstvu zahraničních věcí a spolupráce [Casas Gragea 2006] či výbor z díla Ruye Maura Mariniho v Bogotě [Marini 2008].

Závěr

Teorie závislosti představuje první významnou inovaci v latinskoamerickém sociálně vědním myšlení, která získala značný ohlas, kritiku i uznání v hlavním proudu západních společenských věd. Její přínos spočívá zejména v interdisciplinárním uchopení problematiky rozvoje a zaostalosti, v zohlednění vnějších faktorů ovlivňujících vývoj v jednotlivých zemích (a tím i překonání limitů metodologického nacionalismu), v chápání světové kapitalistické ekonomiky jako vnitřně propojeného celku s nerovnou strukturou, v prolomení euro-, resp. západocentrické perspektivy i v kritice představy politicky a hodnotově neutrální vědy, jejíž naplnění je zvláště (ale samozřejmě nejen) v případě rozvojových studií nenaplněným a patrně nenaplnitelným ideálem. Teorie závislosti se kromě toho stala mohutným stimulem pro aplikaci nových perspektiv a témat výzkumu, rozvoj teoretického myšlení, ale i kritických debat i zjednodušujících dezinterpretací. Jestliže její vzestup je z nemalé části dán i mimovědeckými okolnostmi, ústup ze slávy taktéž zapříčinily vnější faktory, ale i nejednou velmi ostrá kritika. S odstupem času se jako nejvýznamnější ukazují obtíže při vysvětlení industrializace a pokroku některých rozvojových zemí (zejména ve východní Asii), konceptuální nedostatky (zejména ve Frankově případě nejasné vymezení pojmů, přílišný důraz na vnější faktory, a patrně podcenění možnosti rozvoje závislých zemí), nedostatečná pozornost k otázce produkčního způsobu a nekonkrétně navrhované systematicky neanalyzované a velmi obtížně realizovatelné řešení závislosti v podobě zavedení socialismu. Z dnešního pohledu by též bylo možné doplnit opomenutí genderových a ekologických aspektů rozvoje.

Oba zakladatelé teorie závislosti se s argumentací kritiky a následným společenským, politickým a ekonomickým vývojem vyrovnali odlišným způsobem. Cardoso setrval u svého historicko-strukturálního přístupu, usilujícího primárně o analýzu konkrétních forem závislosti, ale přijal a v roli prezidenta Brazílie i prosazoval politiku privatizace a otevření zahraničním investicím a politicky se posunul směrem k sociální demokracii a vizi třetí cesty. Frankovým záměrem naopak bylo postižení obecných a dlouhodobě trvajících rysů světového kapitalismu s ohledem na příčiny zaostalosti rozvojových zemí. V průběhu sedmdesátých let se postupně začal zajímat o krizi světové akumulace kapitálu, v pozdním období své

badatelské dráhy se stal jedním z předních představitelů teorie světového systému a zaujal skeptické stanovisko k možnosti odpojení závislých zemí od světového systému. Fenomén závislosti latinskoamerických zemí však přetrvává i v současnosti a v podmínkách neoliberalismu devadesátých let a financionalizace soudobého kapitalismu se vedle déletrvajících vazeb objevují i jeho nové formy. Z toho vyplývá nutnost analyzovat závislost i v dnešní době a tedy i za tímto účelem rozvíjet odpovídající analytické nástroje, ať už jde o teorii závislosti, která se však musí vyrovnat s novými výzvami, nebo jiné obdobně zaměřené přístupy.

Bibliografie

- ABU-EL-HAJ, Jawdat. From Interdependence to Neo-mercantilism: Brazilian Capitalism in the Age of Globalization. *Latin American Perspectives*. 2007, vol. 34, no. 5, pp. 92 - 114.
- ALATAS, Syed Farid. Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences. *Current Sociology*. 2003, vol. 51, no. 6, pp. 599 - 613.
- AMMAN, Edmund, BAER, Werner. Neoliberalism and Its Consequences in Brazil. *Journal of Latin American Studies*. 2002, vol. 34, no. 4, pp. 945-959.
- ARNDT, H. W. The Origins of Structuralism. In FRIEDE J., PASTOR, J., TOMZ, M. (eds.). *Modern Political Economy and Latin America*. Boulder, Oxford: Westview Press, 2000.
- ARON, Raymond. *The Industrial Society : Three Essays on Ideology and Development*. New York: Simon and Schuster, 1968.
- BAER, Werner. Import Substitution and Industrialization in Latin America: Experiences and Interpretations. *Latin American Research Review*. 1972, vol. 7, no. 1, pp. 95-122.
- BERGER, Peter L. *Kapitalistická revoluce : padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa, 1993.
- BOMBONGAN, Dominador. Liberation Theology and Dependency Theory. Tracing a Relationship. *Hapág: A Journal of Interdisciplinary Theological Research*. 2004, vol. I, no. 1, pp. 61-91.
- BRADSHAW, York W. Urbanization and Underdevelopment: A Global Study of Modernization, Urban Bias, and Economic Dependency. *American Sociological Review*. 1987, vol. 52, no. 2, pp. 224-239.
- BRESSER PEREIRA, Luiz Carlos. De la CEPAL y el ISEB a la teoría de la dependencia. *Desarrollo Económico*. 2006, vol. 46, no. 183, pp. 419-439.
- BREWER, Anthony. *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*. London, New York: Routledge, 1990.
- BURGES, Sean W. Without Sticks or Carrots: Brazilian Leadership in South America During the Cardoso Era, 1992–2003. *Bulletin of Latin American Research*. 2006, vol. 25, is. 1, pp. 23-42.
- CARDOSO, Fernando Henrique. The Consumption of Dependency Theory in the United States. *Latin American Research Review*. 1977, is. 12, no. 3, pp. 7-24.
- CARDOSO, Fernando Henrique. *The Accidental President of Brazil: AMemoir*. New York: PublicAffairsTM, 2006.

CARDOSO, Fernando Henrique, FALETTO, Enzo. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, Los Angeles London: University of California Press, 1979.

CARDOSO, Fernando Henrique. Towards a New Dialogue in North-South Relations. In CARDOSO, Fernando Henrique. *Charting a New Course : The Politics of Globalization and Social Transformation*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001.

CARDOSO, Fernando Henrique, FALETTO, Enzo. *Závislost a rozvoj v Latinské Americe*. Praha: Oeconomica, 2007.

CARDOSO, Fernando Henrique. New Paths: Globalization in Historical Perspective. *Studies in Comparative International Development (SCID)*. 2009, vol. 44, no. 4, pp. 296-317. CASAS GRAGEA, Ángel María (ed.). *La Teoría de la Dependencia : Antología del Pensamiento Político, Social y Económico de América Latina*. Madrid: Agencia Española de Cooperación Internacional, 2006.

CASTELLS, Manuel, LASERNA, Roberto. The New Dependency: Technological Change and Socioeconomic Restructuring in Latin America. *Sociological Forum*. 1989, vol. 4, no. 4, pp. 535-560.

DANTAS, Fernando. 'After Eight Years, Lula Inherits a Better Country. Brazil Advanced During Fernando Cardoso's Two Terms as President but It Is Still Fragile and Unequal'. [online]. 2003 [cit. 10-10-08]. Dostupný z WWW: <
<http://crab.rutgers.edu/~goertzel/Dantas.html>. >.

DARBY, Paul. Africa's Place in FIFA's Global Order: A Theoretical Frame. *Soccer & Society*. 2000, vol. 1, is. 2, s. 36-61.

DENEMARK, Robert A. Andre Gunder Frank. 2005, *PS: Political Science and Politics*, vol. 38, no. 4, p. 790.

DODSON, Michael. Liberation Theology and Christian Radicalism in Contemporary Latin America. *Journal of Latin American Studies*. 1979, vol. 11, no. 1, pp. 203-222.

DOS SANTOS, Theotonio. The Theoretical Foundations of the Cardoso Government: A New Stage of the Dependency-Theory Debate. *Latin American Perspectives*. 1998, vol. 25, no. 1, pp. 53-70.

DOS SANTOS, Theotonio. Andre Gunder Frank. *Latin American Perspectives*. 2005, vol. 32., no. 6., pp. 90-92.

DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra. Zahraniční politika a závislost (případ Mexika). *Latinská Amerika - Dějiny a současnost*. 1988, č. 1, s. 71-102.

DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra, KUNC, Jiří. Sen o jiné Brazílii. *Listy* [online]. 2003, č. 1. [cit. 10-11-23]. Dostupný z WWW: < <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=031&clanek=010314> >.

DUSSEL, Enrique. Marx's Economic Manuscripts of 1961-63 and the "Concept" of Dependency. *Latin American Perspectives*. 1990, vol. 17., is. 2, pp. 62-101.

EHRHARDT-MARTINEZ, Karen. Social Determinants of Deforestation in Developing Countries: A Cross-National Study. *Social Forces*. 1998, vol. 77, no. 2, pp. 567-586.

FEINBERG, Richard E. Dependency and the Defeat of Allende. *Latin American Perspectives*. 1974, vol. 1, no. 2, pp. 30-43.

FONT, Mauricio A. Introduction: To Craft a New Era: The Intellectual Trajectory of Fernando Henrique Cardoso. In CARDOSO, Fernando Henrique. *Charting a New Course : The Politics of Globalization and Social Transformation*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001.

FOSTER, John Bellamy, MAGDOFF, Fred. *Velká finanční krize : příčiny a následky*. Všeň: Grimmus, 2009.

FRANK, Andre Gunder. The Development of Underdevelopment. In FRANK, Andre Gunder. *Latin America: Underdevelopment or Revolution : Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. New York, London: Monthly Review Press, 1969.

FRANK, Andre Gunder. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics. *Latin American Perspectives*. 1974, vol. 1, no. 1, pp. 87-106.

FRANK, Andre Gunder. *The Underdevelopment of Development* [online]. 1995 [cit. 09-05-28]. Dostupný z WWW: < <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/underdev.html> >.

FRANK, Andre Gunder. *The Cold War and Me*. [online]. 1998 [cit. 09-05-14]. Dostupný z WWW:< <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/syfrank.htm> >.

FRANK, Andre Gunder. Immanuel and Me With-Out Hyphen. *Journal of World-Systems Research*. 2000, vol. XI, no. 2, pp. 216-231.

FRANK, Andre Gunder. *Personal is Political Autobiography*. [online]. 2002 [cit. 09-05-14]. Dostupný z WWW:< <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/personal.html#short> >.

FRANK, Andre Gunder. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 2009.

FRANK, Andre Gunder. *Personal Research Interests for Public Policy Practice*. [online]. 200? [cit. 10-11-18]. Dostupný z WWW: < <http://www.rrojasdatabank.info/agfrank/research.html> >.

- GENNA, Gasper M., HIROI, Taeko. Brazilian Regional Power in the Development of Mercosul. *Latin American Perspectives*. 2007, vol. 34, no. 5, pp. 43 - 57.
- GOERTZEL, Ted. *Fernando Henrique Cardoso : Reinventing Democracy in Brazil*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1999.
- GRIFFITHS, Martin. *Fifty Key Thinkers in International Relations*. London, New York: Routledge, 1999.
- HALPERIN-DONGHI, Tulio. "Dependency Theory" and Latin American Historiography. *Latin American Research Review*. 1982, vol. 17, no. 1, pp. 115-130.
- HARRISON, David. *The Sociology of Modernization and Development*. London, New York: Routledge, 2005.
- HIRSCHMAN, Albert O. Ideologies of Economic Development in Latin America. In HIRSCHMAN, Albert O. (ed.). *Latin American Issues: Essays and Comments*. New York: The Twentieth Century Fund, 1961.
- HOLUBEC, Stanislav. *Sociologie světových systémů : hegemonie, centra, periferie*. Praha: SLON, 2009.
- CHOSSUDOVSKY, Michel. *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Pincourt: Global Research, 2003.
- JOHNSON, Dale L. Economism and Determinism in Dependency Theory. *Latin American Perspectives*. 1981, vol. 8, no. 3/4, pp. 108-117.
- KAHL, Joseph A. *Three Latin American Sociologists: Gino Germani, Pablo González Casanova, Fernando Henrique Cardoso*. New Brunswick: Transaction, Inc., 1988.
- KELLER, Jan. *Teorie modernizace*. Praha: SLON, 2007.
- KENTOR, Jeffrey. Structural Determinants of Peripheral Urbanization: The Effects of International Dependence. *American Sociological Review*. 1981, vol. 46, no. 2, pp. 201-211.
- KHAN, Mokbul A. Trade Dependence and Fertility in Hispanic America, 1950-1990. *Sociological Forum*. 1999, vol. 14, no. 1, pp. 137-154.
- KLEIN, Naomi. *The Shock Doctrine : The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books, 2007.
- KLEINPENNING, J. M. Uruguay: The Rise and Fall of a Welfare State Seen Against a Background of Dependency Theory. *Revista geográfica*. 1981, Is. 93, pp. 101-117.
- KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce : zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha: Argo, 2009.
- KRUGMAN, Paul. *Návrat ekonomické krize*. Praha: Vyšehrad, 2009.

- KUNC, Jiří. *Chilský stát a neozbrojená cesta revoluce*. Praha, 1981. Kandidátská disertační práce. Orientální ústav ČSAV.
- LACLAU, Ernesto. Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review*. 1971, I/67, pp. 19-38.
- LANDSBERGER, Henry A., MCDANIEL, Tim. Hypermobilization in Chile, 1970-1973. *World Politics*. 1976, vol. 28, no. 4, pp. 502-541.
- LARRAÍN, Jorge. *Theories of Development : Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge: Polity Press, 1998.
- LATHAM, Michael E. *Modernization as Ideology : American Social Science and „Nation Building“ in the Kennedy Era*. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 2000.
- LENIN, Vladimír Iljič. Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu. In LENIN, Vladimír Iljič. *Spisy : svazek 22 : prosinec 1915 - červenec 1916*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1957.
- LEOGRANDE, William M., THOMAS, Julia M. Cuba's Quest for Economic Independence. *Journal of Latin American Studies*. 2002, vol. 34, no. 2, pp. 325-363.
- LISS, Sheldon B. *Marxist Thought in Latin America*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- LONDON, Bruce. Structural Determinants of Third World Urban Change: An Ecological and Political Economic Analysis. *American Sociological Review*. 1987, vol. 52, no. 1, pp. 28-43.
- LOVE, Joseph L. Raul Prebisch and the Origins of the Doctrine of Unequal Exchange. *Latin American Research Review*. 1980, vol. 15, no. 3, pp. 45-72.
- LOVE, Joseph L. The Origins of Dependency Analysis. *Journal of Latin American Studies*. 1990, vol. 22, no. 1, pp. 143-168.
- LOVE, Joseph L. Economic ideas and ideologies in Latin America since 1930. In BETHELL, Leslie (ed.). *Cambridge History of Latin America : volume VI : Latin America since 1930: Economy, society and politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- LOVE, Joseph L. The Rise and Decline of Economic Structuralism in Latin America: New Dimensions. *Latin American Research Review*. 2005, vol. 40, no. 3, pp. 100-125.
- LOWENTHAL, Abraham F. Research in Latin America and the Caribbean on International Relations and Foreign Policy: Some Impressions. *Latin American Research Review*. 1983, vol. 18, no. 1, pp. 154-174.
- MARINI, Ruy Mauro. *América Latina, dependencia y globalización*. Bogotá: Siglo del Hombre - CLACSO, 2008.

- MARX, Karel. *Kapitál I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953.
- MATTHEWS, Ralph. Two Alternative Explanations of the Problem of Regional Dependency in Canada. *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques*. 1981, Vol. 7, No. 2, pp. 268-283.
- MENZEL, Ulrich. Walt Whitman Rostow. In SIMON, David (ed.). *Fifty Key Thinkers on Development*. Oxon, New York: Routledge, 2006.
- MINTZ, Sidney. Andre „Gunder“ Frank (1929-2005). *American Anthropologist*. 2007, vol. 109, no. 1, pp. 232-234
- MORGAN, Lynn M. Dependency Theory in the Political Economy of Health: An Anthropological Critique. *Medical Anthropology Quarterly*. 1987, vol. 1, no. 2, pp. 131-154.
- NÁLEVKA, Vladimír. K charakteru latinskoamerické koloniální společnosti. *Československý časopis historický*. 1975, XXIII, s. 75-92.
- PACKENHAM, Robert A. Capitalist Dependency and Socialist Dependency: The Case of Cuba. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. 1986, vol. 28, no. 1, pp. 59-92.
- PACKENHAM, Robert A. *The Dependency Movement : Scholarship and Politics in Development Studies*. Cambridge, London: Harvard University Press, 1992.
- PARSONS, Talcott. *Společnosti : vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1971.
- PEOPLES, James G. Dependence in a Micronesian Economy. *American Ethnologist*. 1978, vol. 5, no. 3, pp. 535-552.
- PEREIRA, Anthony. Brazil's Agrarian Reform: Democratic Innovation or Oligarchic Exclusion Redux?. *Latin American Politics and Society*. 2003, vol. 45, is. 2, pp. 41-65.
- PLATT, D. C. M. Dependency in Nineteenth-Century Latin America: An Historian Objects. *Latin American Research Review*. 1980, vol. 15, no. 1, pp. 113-130.
- POLIŠENSKÝ, Josef. Poznámky k problematice dějin Latinské Ameriky, k pramenům a literatuře. In POLIŠENSKÝ, Josef (ed.). *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1979.
- POWER, Timothy J. Brazilian Politicians and Neoliberalism: Mapping Support for the Cardoso Reforms, 1995-1997. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. 1998, vol. 40, no. 4, pp. 51-72.
- POWER, Timothy J. Blairism Brazilian Style? Cardoso and the "Third Way" in Brazil. *Political Science Quarterly*. 2001-2002, vol. 116, no. 4 , pp. 611-636.
- ROSTOW, Walt Whitman. *Stadia hospodářského růstu : (nekomunistický manifest)*. [s.l.]: [s.n.].

Short Professional Biography. [online]. 2002 [cit. 09-05-14]. Dostupný z WWW:<
<http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/personal.html#short>>.

SAUER, Sérgio. Market-led 'Agrarian Reform' in Brazil: a Dream Has Become a Debt Burden. *Progress in Development Studies*. 2009, vol. 9, no. 2, pp. 127 - 140.

SHANDRA, John M., SHOR, Eran, LONDON, Bruce. Debt, Structural Adjustment, and Organic Water Pollution: A Cross-National Analysis. *Organization & Environment*. 2008, vol. 21, no. 1, pp. 38 - 55.

SHANNON, Thomas R. *An Introduction to the World-System Perspective*. Boulder, Oxford: Westview Press, 1996.

SHEN, Ce, WILLIAMSON, John B. Child Mortality, Women's Status, Economic Dependency, and State Strength: A Cross-National Study of Less Developed Countries. *Social Forces*. 1997, vol. 76, no. 2, pp. 667-700.

SCHUMACHER, E. F. *Malé je milé, aneb ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk, 2000.

SIMMONS, Tony. Andre Gunder Frank: Practical Strategies For Social And Economic Development. *Aurora Online* [online]. 1990 [cit. 10-09-29] Rozhovor s A.G. Frankem. Dostupný z WWW: <
<http://aurora.icaap.org/index.php/aurora/article/view/44/57>>.

SNYDER, Francis G. Law and Development in the Light of Dependency Theory. *Law and Society Review*. 1980, vol. 14, no. 3, pp. 23-804.

ŠUBRT, Jiří. Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody. Stručný nástin problematiky. *Sociologický časopis*. 1996, vol. 32, no. 2, pp. 189-198.

ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona. *Globalizace a krize: souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus, 2010.

TANSEY Richard, HYMAN, Michael R. Dependency Theory and the Effects of Advertising by Foreign-Based Multinational Corporations in Latin America. *Journal of Advertising*. 1994, vol. 23, no. 1, pp. 27-42.

TRAVERSO, Enzo. *Trhlina v dějinách : esej o Osvětlení a intelektuálech*. Praha: Academia, 2006.

TREISMAN, Daniel. Cardoso, Menem, and Machiavelli: Political Tactics and Privatization in Latin America. *Studies in Comparative International Development (SCID)*. 2003, vol. 38, no. 3, pp. 93-109.

TURES, John. Development Theories in the East European Context: The Impact of New Dependency Theory and Neo-classical Economics. *East European Quarterly*. 1998, vol. 32, no. 3, pp. 281-299.

- VERNENGO, Matías. Technology, Finance, and Dependency: Latin American Radical Political Economy in Retrospect. *Review of Radical Political Economics*. 2006, vol. 38, no. 4, pp. 551 - 568.
- VERNENGO, Matías. Fiscal Squeeze and Social Policy during the Cardoso Administration (1995—2002). *Latin American Perspectives*. 2007, vol. 34, no. 5, pp. 81 - 91.
- VIGEVANI, Tullo, OLIVEIRA, Marcelo Fernandes de. Brazilian Foreign Policy in the Cardoso Era: The Search for Autonomy through Integration. *Latin American Perspectives*. 2007, vol. 34, no. 5, pp. 58 - 80.
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Úpadek americké moci : USA v chaotickém světě*. Praha: SLON, 2005
- YOUNG, Robert J. C. *Postcolonialism : An Historical Introduction*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd, 2001.
- ZIMMERMAN, William. Dependency Theory and the Soviet-East European Hierarchical Regional System: Initial Tests. *Slavic Review*. 1978, vol. 37, no. 4, pp. 604-623.